

Գ Լ Ո Բ Ո Ի Մ

Վ Ե Ր Լ Ո Ի Ծ Ա Կ Ա Ն Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Գ Ի Ր

ՀՐԱՆՏ ԴԻՆՔԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ

ՀՈԳԵՎՈՐ-ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

2

Փետրվար, 2007

«ՆՈՐԱՎԱՆՔ» ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հրանտ Դինքի սպանությունը և քաղաքական զարգացումները	3
Հոգևոր-կրոնական գործոնի դերը քաղաքական դաշտում	8
Проблемы толерантности и защиты прав религиозных меньшинств в Грузии	13
Этно-религиозная самобытность езидов. езиды в Армении	19
Եկեղեցի և կապիտալ. ավանդույթին հիմնված առաջխաղացում	24
Божья страна?	26
В ожидании иранской войны	39
Նոր նավթային բորսաների ստեղծումը և դրանց աշխարհաքաղաքական նշանակությունը	42
Հրանտ Դինքն ու հայոց ազգային հերոսի կերպարը	45
Հայաստանը և «մարդկային» զարգացման վարկանիշը	48

ՀՐԱՆՏ ԴԻՆՔԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ

Եթե 2006թ. ընթացքում հարավկովկասյան քաղաքականության թիվ 1 հարցը կարելի էր համարել Ղարաբաղյան հիմնախնդրի շուրջ ընթացող զարգացումները, ապա այս տարի այդ կոչմանն արժանանալու բավական մեծ շանս ունեն հայ-թուրքական հարաբերությունները: Ինչպես Ղարաբաղյան զարգացումների պարագայում էր, ցանկացած լուրջ փոփոխություն Հայաստանի ու Թուրքիայի հարաբերություններում ի վիճակի է իր ազդեցությունն ունենալ ողջ տարածաշրջանի վրա:

Պատահական չէ, որ Հարավային Կովկասում ներկայացված միջազգային ուժի կենտրոններից առնվազն երկուսը ներկայումս տարածաշրջանային իրենց ջանքերը մի մեծ մասով կենտրոնացրել են հայ-թուրքական հարաբերությունների վերափոխման ուղղության վրա:

Վերոհիշյալի համատեքստում ակնհայտ է, որ 2007թ. հունվարի 19-ին Ստամբուլում տեղի ունեցած հայկական «Ակոս» թերթի գլխավոր խմբագիր Հրանտ Դինքի սպանությունը ոչ միայն առնչվում է հայ-թուրքական հարաբերություններին, այլև տեղավորվում է տարածաշրջանային զարգացումների հարթությունում:

Նոր միտումներ հայ-թուրքական հարաբերություններում

Պետք է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքին, որ հայ-թուրքական հարաբերությունների հարցը, փաստորեն, դարձել է Հայաստանում ընթացող նախընտրական կամպանիայի տարրերից մեկը: Նույնը կարող է տեղի ունենալ նաև Թուրքիայում, ուր այս տարվա մայիսին ու նոյեմբերին պետք է կայանան նախագահական ու խորհրդարանական ընտրություններ¹: Սակայն Հայաստանի մասով իրավիճակն առանձնանում է հետևյալ պատճառով.

- հայտարարվել է, որ հարցը դարձել է հայկական քաղաքական վերնախավի ամենաազդեցիկ ուժերից մեկի արտաքին քաղաքական առաջնայնություններից մեկը, ինչը չկար նախորդ առնվազն ինը տարիների ընթացքում,
- զարգացումներն այդ ուղղությամբ պետք է դիտարկել Եվրամիության ու Միացյալ Նահանգների հետ հարաբերություններում Երևանի նոր մոտեցման համատեքստում:

Անցած մոտ մեկ ամսվա ընթացքում պաշտոնական Երևանը երկու անգամ հրապարակավ դիմել է Անկարային՝ հաստատելու դիվանագիտական հարաբերություններ: 2006թ. դեկտեմբերի 22-ին ամերիկյան «*The Wall Street Journal*»-ում² 2007թ. փետրվարի 1-ին Բրյուսելում հրապարակվող «*European Voice*»-ում² լույս տեսան ՀՀ պաշտպանության նախարար Սերժ Սարգսյանի հոդվածները, որոնց հիմնական բովանդակությունը երկու երկրների միջև առկա հարաբերությունների նորմալացմանն ուղղված կոչն էր:

Քիչ հավանական է, որ մայիսին Հայաստանում կայանալիք խորհրդարանական ընտրություններից առաջ քաղաքական ազդեցությամբ առանձնացող գործիչն այդպիսի կարճ ժամանակահատվածում հանդես գար իր համար աննախադեպ և ռիսկային բնույթ ունեցող *հրապարակային* նման ակցիայով՝ առանց որոշակի չափով հաջողության հասնելու երաշխիքների:

Ոչ պակաս կարևոր է այդ ակցիայի իրականացման մեխանիզմը: Հայտնի է, որ արևմտյան հեղինակավոր մամուլում հայեցակարգային նյութի հրապարակումը հանդիսանում է

¹ Հատկանշական էր հունվարի 29-ին Թուրքիայի վարչապետ Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանի հայտարարությունը, թե ինքը չի բացառում, որ Հրանտ Դինքի սպանությունը կարող է կապված լինել մայիսին Թուրքիայում սպավող նախագահական ընտրությունների հետ:

² «*European Voice*»-ը պատկանում է բրիտանական ազդեցիկ «*The Economist*», «*Economist Intelligence Unit*» և այլ պարբերականներ հրապարակող «*The Economist Group*»-ին:

հետխորհրդային (ու ոչ միայն) տարբեր երկրների և առաջին հերթին Ռուսաստանի վերնախավի արտաքին քաղաքական կարևոր նախաձեռնությունների ներկայացման մեխանիզմներից մեկը: Ընդ որում՝ նման կերպ այդ նախաձեռնությունների ներկայացումը ենթադրում է համապատասխան մակարդակ ունեցող արձագանքի ապահովում, այդ թվում՝ արևմտյան վերնախավերի կողմից: Հայաստանի պարագայում կարելի է ավելացնել, որ այդ նախաձեռնությունը չէր բխում միայն պաշտոնական Երևանից:

Եվ վերջապես, չպետք է անտեսել նաև այն հանգամանքը, որ թուրքական լրատվական դաշտը, ընդհանուր առմամբ, դրական արձագանքեց ՀՀ պաշտպանության նախարարի հրապարակային կոչին: Նկատենք, որ դժվար թե նման դիրքորոշումը խմբագիրների մակարդակով կայացված որոշման արդյունք էր:

Հրանտ Դինքի սպանության արձագանքը տեղեկատվական դաշտում

«*Reporters without borders*» կազմակերպության տվյալների համաձայն՝ 2006թ. ընթացքում աշխարհում սպանվել են 81 լրագրողներ և 32, այսպես կոչված, մեդիա օգնականներ:

Ստամբուլում լույս տեսնող հայկական «Ակոս» թերթի գլխավոր խմբագիր Հրանտ Դինքի սպանությանը միանգամից մեծ տեղ հատկացվեց միջազգային տեղեկատվական դաշտում: Թեև հայկական ու թուրքական ՁԼՄ-ից բացի դեպքին անդրադարձան նաև եվրոպական, ռուսական ու մերձավորարևելյան բազմաթիվ լրատվամիջոցներ, սակայն ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ «Ակոսի» գլխավոր խմբագրի սպանությունը միջազգային լրահոսի գլխավոր նորությունների շարքին դասեցին ամերիկյան, բրիտանական ու ֆրանսիական լրատվամիջոցները:

Առնվազն երեք օր՝ սպանության օրը, հաջորդ օրը՝ հունվարի 20-ին և Հրանտ Դինքի հուղարկավորության օրը՝ հունվարի 23-ին, «Ակոսի» խմբագրի սպանության թեման *CNN*, *BBC* ու *EuroNews* հեռուստաընկերությունների լրատվական թողարկումների առաջին երեք նյութերից մեկն էր: Օրինակ, *CNN-ի* հունվարի 20-ի լրատվական որոշ թողարկումներում Դինքի սպանությանն առնչվող տեսանյութը ոչ միայն թողարկման առաջին նյութն էր՝ առաջ անցնելով իրաքյան թեմայից, այլև Հրանտ Դինքի սպանությանն էին վերաբերվում առաջին երկու նյութերը:

Կարևոր հանգամանք է նաև այն, որ հատկապես ամերիկյան որոշ ՁԼՄ-ում «Ակոսի» խմբագրի սպանությանն անդրադառնում էին ԱՄՆ հեղինակավոր մեկնաբանները և լրագրողները:

Սակայն միջազգային տեղեկատվական հարթությունում Հրանտ Դինքի սպանության թեման հատկապես առանձնացավ բարձր մակարդակի քաղաքական արձագանքի արդյունքում:

ՀՀ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի և Թուրքիայի վարչապետ Ռեջեփ Թայիփ Էրդոհանի ցավակցություններից բացի, սպանությունը դատապարտել ու Դինքի հարազատներին իրենց ցավակցություններն են հղել Ֆրանսիայի նախագահ Ժակ Շիրակը, ներքին գործերի նախարար և գալիք նախագահական ընտրություններում ֆրանսիական աջերի թեկնածու Նիկոլա Սարկոզին, արտգործնախարար Ֆիլիպ Դուստ-Բլազին, Իտալիայի վարչապետ Ռոմանո Պրոդին արտգործնախարարությունների մակարդակով՝ Միացյալ Նահանգները, Գերմանիան՝ նաև որպես ներկայումս Եվրամիությունում նախագահող երկիր, Հունաստանը, Եվրոպայի խորհրդի գլխավոր քարտուղար Թերի Դևիսը:

Հունվարի 30-ին ԱՄՆ Կոնգրեսի Հայաստանին աջակցող խմբի անդամ Ջոզեֆ Քրոուլին Ներկայացուցիչների պալատի քննարկմանը ներկայացրեց Դինքի սպանությունը դատապարտող բանաձև, փետրվարի 1-ին նրա օրինակին հետևեց ԱՄՆ Սենատի Արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի նախագահ Ջոզեֆ Բայդենը՝ նմանատիպ բանաձև ներկայացնելով Սենատի քննարկմանը, իսկ փետրվարի 2-ին ԱՄՆ 42 կոնգրեսականներ դեպքը դատապարտող նամակ հղեցին Թուրքիայի վարչապետ Ռեջեփ Թայիփ Էրդոհանին:

Փետրվարի 1-ին Եվրամիության խորհրդարանը մեկ րոպե լռությամբ հարգեց «Ակոսի» գլխավոր խմբագրի հիշատակը: Ավելի վաղ՝ հունվարի 26-ին, հայտնի էր դարձել, որ Մարդու

իրավունքների եվրոպական դատարանը քննարկման է ընդունել Հրանտ Դինքի հայցը, որը վերջինս ներկայացրել էր այն բանից հետո, երբ Թուրքիայում, համաձայն այդ երկրի քրեական օրենսգրքի 301-րդ հոդվածի (թրքությանն անպատվելու համար)՝ իրեն դատապարտել էին վեց ամսվա ազատազրկման:

Ներքին զարգացումները Թուրքիայում

Հրանտ Դինքի սպանության առնչությամբ Թուրքիայում տեղի ունեցան մի շարք իրադարձություններ, որոնց հարկ ենք համարում անդրադառնալ:

Աչքի զարնեց այն փաստը, որ «Ակոսի» գլխավոր խմբագրի սպանության մեջ մեղադրվող 17-ամյա Օդուն Մամասթի ձերբակալության հետ կապված՝ թուրքական ՋԼՄ-ն սկսեցին տարածել տեղեկություն այն մասին, թե նա կապված է թուրք ազգայնական մի կազմակերպության հետ: Նկատի ունենալով թուրքական առանձնահատկությունները՝ այդ օրերին նման տեղեկության հայթայթումը և ամենագլխավորը՝ այդ ծավալով տարածումը դժվար թե տեղի ունենար առանց թուրքական անվտանգության մարմինների մասնակցության և, ինչն էլ ավելի կարևոր է, առանց համապատասխան քաղաքական որոշման կայացման:

Հաջորդ ուշագրավ հանգամանքը հունվարի 23-ին Դինքի թաղման արարողության ժամանակ տեղի ունեցած բազմահազար¹ հանրահավաքն էր և հատկապես «Ես հայ եմ» կարգախոսը՝ հազարավոր մասնակիցների ձեռքերին: Ավելի հավանական է դիտվում այն բացատրությունը, որ նման մասշտաբի միջոցառում չէր կարող տեղի ունենալ առանց պետական աջակցության:

Հունվարի 26-ին Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար Աբդուլբադի Աքսուն պաշտոնազրկեց Տրապիզոնի նահանգապետ Հուսեյն Յավուզդեմիրին և այդ նահանգի ոստիկանության ղեկավար Ռեսաթ Ալթային²: Քիչ հավանական է, որ Աբդուլբադի Աքսուն ինքնուրույն նման որոշում կայացներ: Հաշվի առնելով այս տարվա մայիսին և նոյեմբերին Թուրքիայում կայանալիք նախագահական ու խորհրդարանական ընտրությունները՝ դժվար թե Ռեջեփ Թայիփ Էրդոհանի գլխավորած քաղաքական ուժը առանց լուրջ պատճառների որոշեր «խառնել իրավիճակը» նահանգներից մեկի վերնախավում:

Եվ վերջապես, փետրվարի 2-ին թուրքական մասնավոր *TGRT* հեռուստաընկերություններից մեկը եթեր հեռարձակեց մի տեսանյութ, ուր պատկերված էր ձերբակալված Օդուն Մամասթը՝ Թուրքիայի պետական դրոշը ձեռքին և իրավապահների ընկերակցությամբ լուսանկարվելիս: Փետրվարի 5-ի դրությամբ աշխատանքից արդեն ազատվել էին Մամասթի հետ պատկերված հինգ ոստիկաններ, ևս հինգը տեղափոխվել էին այլ աշխատանքի: Հաշվի առնելով Թուրքիայում հատկապես հեռուստատեսության նկատմամբ առկա պետական վերահսկողությունը՝ ուշագրավ է, որ Թուրքիայի Մամսուն քաղաքի ոստիկանության հակահարեկչական կենտրոնում նկարահանված տեսանյութը հայտնվում է եթերում:

Հետևություններ

Հայ-թուրքական հարաբերությունները վերափոխման շեմին են: Առնվազն այդ նպատակին են միտված հատկապես վերջին երկու տարիներին տեղի ունեցած զարգացումները:

Այդ տեսանկյունից պետք է դիտարկել դեռևս 2005թ. փետրվարի 19-ին Սան Ֆրանցիսկոյի հայ համայնքի հետ կայացած հանդիպման ժամանակ ՀՀ-ում ԱՄՆ այն ժամանակվա դեսպան Ջոն Էվանսի կողմից «ցեղասպանություն» բառի արտաբերումը³: Նույն տրամաբանության ներքո են ընկնում նաև հատկապես Էվանսի պաշտոնանկության ֆոնին Միացյալ Նահանգների Սենատի կողմից ՀՀ-ում ԱՄՆ նոր դեսպան Ռիչարդ Հոգլանդի թեկնածու-

¹ Որոշ գնահատականների համաձայն, մոտ 100 հազար մարդ էր մասնակցում Հրանտ Դինքի թաղման արարողությանը:

² Փետրվարի 5-ին նրանց հետևեց Ստամբուլի ոստիկանության հատուկ ծառայության ղեկավար Ահմեդ Իլիան Գյուլերի պաշտոնազրկումը:

³ Չնայած տարբեր վարկածներին, քիչ հավանական է, որ տարիներով ԱՄՆ պետքարտուղարության համակարգում աշխատած Էվանսը արտաբերեր «ցեղասպանություն» բառը՝ առանց պաշտոնական Վաշինգտոնի թույլտվության:

թյան հաստատման ձգձգումը¹, այս տարվա հունվարի վերջին ԱՄՆ Ներկայացուցիչների պալատ ներկայացված Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող 106 բանաձևի շուրջ ծավալվող տեղեկատվական կամպանիան² ու ավելի վաղ՝ 2006թ. հոկտեմբերի 12-ին, Ֆրանսիայի Սենատի կողմից Հայոց ցեղասպանության ժխտման համար քրեական պատիժ սահմանող օրինագծի ընդունումը: Այդ ամենը նախ և առաջ պետք է ընկալել որպես ճնշում Անկարայի նկատմամբ՝ վերանայելու հայ-թուրքական հարաբերությունները:

Հրանտ Դինքի սպանության կապակցությամբ ծավալված տեղեկատվական ակտիվությունը հարկ է դիտարկել որպես նույն ռազմավարության բաղկացուցիչ մաս: «Ակոս» գլխավոր խմբագրի սպանության առնչությամբ Թուրքիան հայտնվեց, ըստ էության, աննախադեպ միջազգային տեղեկատվական-հոգեբանական ճնշման ներքո, որի համատեքստում արժարժվում էին Հայոց ցեղասպանության ու հայ-թուրքական հարաբերությունների վերանայման խնդիրները:

Պետք է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքին, որ Անկարայի նկատմամբ միջազգային տեղեկատվական-հոգեբանական ճնշման առումով կիրառվեց նույն տեխնոլոգիան, ինչ անցած տարի հոկտեմբերի 7-ին Մոսկվայում ռուս հայտնի լրագրող Աննա Պոլիտկովսկայայի սպանության և նոյեմբերի 24-ին Լոնդոնի հիվանդանոցներից մեկում պոլոնիումի իզոտոպի թունավորումից Ռուսաստանի Անվտանգության դաշնային ծառայության նախկին աշխատակից Ալեքսանդր Լիտվինենկոյի մահվան կապակցությամբ Մոսկվայի հանդեպ կիրառված տեղեկատվական-հոգեբանական ճնշումն էր:

Թուրքիայի նկատմամբ ընթացող դիվանագիտական-տեղեկատվական ճնշման գործընթացում որոշակի չափաբաժին ունի նաև Հայաստանը: Մասնավորապես, հարկ է այդ հարթությունում դիտարկել Դինքի սպանության կապակցությամբ պաշտոնական Երևանի ակտիվությունը և ՀՀ պաշտպանության նախարար Սերժ Սարգսյանի վերոհիշյալ հոդվածները:

Մյուս կողմից՝ կարծես թե ավելի հիմնավոր է դառնում այն տեսակետը, թե Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանի համար ամենևին էլ անսպասելի չէին Հրանտ Դինքի սպանությանը հաջորդած զարգացումները: Այստեղ հարկավոր է առանձնացնել երկու ասպեկտ.

- չպետք է բացառել, որ Թուրքիայում «Ակոս» թերթի գլխավոր խմբագրի սպանությանը հետևած հակաազգայնական տեղեկատվական կամպանիան կարող է միտված լինել թուրքական հասարակության հոգեբանական-տեղեկատվական մշակմանը՝ նպատակ ունենալով բարելավել հայերի ու Հայաստանի իմիջը Թուրքիայում, օրինակ՝ հայ-թուրքական հարաբերությունների նորմալացմանն ընդառաջ (ինչպես հայտնի է, թուրք ազգայնականությունը նման հեռանկարի սկզբունքային հակառակորդն է)³,
- Հրանտ Դինքի սպանության հետ կապված զարգացումները Էրդողանի գլխավորած քաղաքական ուժը, թերևս, օգտագործում է առաջիկա նախագահական ու խորհրդարանական ընտրություններում իր հիմնական հակառակորդի դեմ՝ թուրք քաղաքական վերնախավի աշխարհիկ հատված, որն ունի բանակի աջակցությունը և որի գաղափարախոսական հենքում լրջորեն ներկայացված է թուրք ազգայնականությունը⁴:

¹ Եթե 2006թ. աշնանը Հոլանդի թեկնածությունը հրապարակավ դեմ էր հանդես գալիս միայն սենատոր Ռոբերտ Մենենդեզը, ապա այսօր արդեն նույն դիրքորոշումն ունեն Սենատում դեմոկրատ մեծամասնության առաջնորդ Հարի Ռիդը և Չարլզ Շումերը:

² Բազմաթիվ կարծիքների միջից, որոնց համաձայն՝ այս տարի ԱՄՆ Ներկայացուցիչների պալատը կձանաչի Հայոց ցեղասպանությունը, թերևս, պետք է առանձնացնել Թուրքիայում ԱՄՆ նախկին դեսպան Մարկ Փերիսի 2007թ. հունվարի 17-ին արած նույնաբովանդակ հայտարարությունը: Փերիսի հայտարարությունը կարելի է ընկալել ոչ միայն որպես գնահատական, այլև՝ յուրատեսակ *մեսիջ* պաշտոնական Անկարային:

³ Հակաազգայնական տեղեկատվական կամպանիայից բացի, այդ կարող են վկայել Թուրքիայի կառավարության անդամների հայտարարությունները՝ այդ երկրի քրեական օրենսգրքի 301-րդ հոդվածի վերանայման մասին: Ի դեպ, եթե Հրանտ Դինքի սպանության հարցը դառնա նաև թուրքական նախընտրական կամպանիաների առարկա, ապա նման իրավիճակը, թերևս, պետք է ընկալել որպես հայ-թուրքական հարաբերությունների վերանայման ուղղությամբ տեղեկատվական լրացուցիչ կամպանիա ծավալելու մտադրություն:

⁴ Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանի գլխավորած իսլամիստական ուժերի և բանակի աջակցությունը վայելող աշխարհիկ ուժերի միջև հակասությունները հատկապես սրվեցին Թուրքիայի զինված ուժերի Գլխավոր շտաբի նոր պետի գալստյամբ: 2006թ. գարնանն ու ամռանը թուրքական մամուլում տարածված տեղեկությունների համաձայն, գեներալ Յաշար Բոյուքանիթը՝ ցամաքային զորքերի հրամանատար եղած ժամանակ, ապօրինի զորաջոկատներ է ստեղծել քուրդ զինյալների դեմ պայքարելու համար: Գեներալ Յաշար Բոյուքանիթը Թուրքիայի զինված ուժերի Գլխավոր շտաբի պետ դարձավ 2006թ. օգոստոսին:

Ընդհանուր առմամբ, Միացյալ Նահանգների ու եվրոպական մի շարք երկրների կողմից Թուրքիայի նկատմամբ կիրառվող ճնշումը գլխավորապես ունի ռազմավարական մեկ նպատակ՝ հայ-թուրքական սահմանի վերաբացման միջոցով հասնել Հարավային Կովկասում արևմտյան ազդեցության ընդլայնմանը: Վերջինս պետք է դիտարկել տարածաշրջանում արևմտյան ռազմաքաղաքական ներկայության ամրապնդման, Կենտրոնական Ասիայից ու Կասպիցից դեպի Եվրոպա ուղղված նավթագազային հոսքերի ապահովման, Հարավային Կովկասում Ռուսաստանի ազդեցության կրճատման և վերջապես Իրանի հյուսիսարևմտյան սահմանների երկայնքով հնարավորինս վերահսկելի իրավիճակ ստեղծելու (կապված Իրանի միջուկային խնդրի հետ) համատեքստում:

*Մարգիս Հարությունյան
«Նորավանք» հիմնադրամ*

ՀՈԳԵՎՈՐ-ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԻ ԴԵՐՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԱՇՏՈՒՄ

Տեղեկատվական դաշտում հաճախ կարելի է հանդիպել իշխանության ճյուղերի՝ օրենսդիր, գործադիր, դատական կամ էլ չորրորդ իշխանության՝ ՁԼՄ-ի վերաբերյալ նյութերի և տարաբնույթ քննարկումների: Մակայն իշխանության, պետության և հասարակության հոգևոր բաղադրիչի վերաբերյալ հիշատակումները հազվադեպ են: Ավելին. տպավորությունն այնպիսին է, թե հանրությունում հոգևորի վերաբերյալ պատկերացումները սահմանափակվում են սոսկ պատմամշակութային կամ ծիսական բնույթի հասկացություններով. դրանք կարևոր են, սակայն բավարար չեն հանրության լիարժեք կենսագործունեության համար: Պարզունակացված մոտեցումները հոգևոր ոլորտում ընդունելի չեն ոչ միայն իմաստասիրական կամ աշխարհայացքային տեսանկյունից, այլև գործնական և քաղաքական նկատառումներով:

Հոգևոր-կրոնական բաղադրիչի դերակատարումը միջազգային հարաբերություններում.

Արդի ռազմաքաղաքական զարգացումների հենքում, որպես կարևորագույն գործոններից մեկը, ընկած են քաղաքակրթական բախումները: Հայտնի է նաև, որ հոգևոր-կրոնական բաղադրիչը ցանկացած քաղաքակրթության գլխավոր հատկանիշներից է: Պատահական չէ, որ փորձագիտական հանրությունում գերակայում է այն թեզը, որ 21-րդ դարը ոչ միայն էթնիկական, այլև զուտ դավանաբանական հակամարտությունների ժամանակաշրջան է: Նման մոտեցումը հիմնավորված է արդեն իսկ գոյություն ունեցող իրողություններով: Օրինակ՝ Մերձավոր և Միջին Արևելքում ընթացող զարգացումներում կրոնական գործոնն ավելի քան կարևոր դեր է կատարում¹:

Պատմագիտական համեմատական վերլուծություններից հետևում է, որ ներկա հակամարտությունների տրամաբանությունն ինչ-որ չափով հիշեցնում է այն, ինչ գոյություն ուներ եվրոպական միջնադարում մինչև 1648թ. Վեստֆալյան պայմանագրի կնքումը: Այդ պայմանագիրը ինչ-որ չափով կարգավորեց կաթոլիկների և բողոքականների միջև ծագած հակամարտությունը², Եվրոպայում հաստատեց միջազգային հարաբերությունների աշխարհիկ համակարգ (կրոնական գործոնը կորցրեց իր առաջնային նշանակությունը) և հետագա շրջանառության մեջ դրեց ազգային, ինքնիշխան պետություն հասկացությունները:

Հատկանշական է, որ գլոբալացման արդի դարաշրջանում ազգային պետության անհրաժեշտությունը նույնպես կասկածի տակ է դրվում: Մասնավորապես ԱՄՆ պետքարտուղար Քոնդոլիզա Ռայսը ժամանակին ազգային պետությունները որակեց որպես «սատանայական մտահղացում»: Այս առիթով նկատենք, որ ԱՄՆ-ում բողոքական եկեղեցին զգալի դերակատարում ունի ոչ միայն ներքին քաղաքական գործընթացներում, այլև արտաքին քաղաքականության ձևավորման գործում³: Ակնհայտ է նաև, որ կրոնական գործոնը երբեմն որպես միջոց է ծառայում աշխարհաքաղաքական և աշխարհատնտեսական խնդիրներ լուծե-

¹ Դա վերաբերում է ոչ միայն շիա-սուննի հակամարտությանը: Այդ տարածաշրջանում ընթացող զարգացումները հիմնականում պայմանավորված են երկու թեոկրատ պետությունների՝ Իսրայելի և Իրանի միջև ընթացող առձևակատմամբ:

² Այս գործընթացը շարունակվում է առայսօր, օրինակ, Հյուսիսային Իռլանդիայում, և դեռևս չեն գտնվել այն արդյունավետ մեխանիզմները, որոնք թույլ կտան կարգավորել այդ երկրի կաթոլիկ և բողոքական համայնքների միջև ընթացող դարավոր հակամարտությունը:

³ Կրոնական գործոնի դերը զգալիորեն աճել է նաև Ռուսաստանում, որտեղ Ռուս Ուղղափառ եկեղեցու (ՌՈՒԵ) դերակատարումը հանրությունում հետևողականորեն աճում է: Հատկանշական է, որ նկատվում է նախկինում միմյանց նկատմամբ անհանդուրժողական վերաբերմունք ցուցաբերող Կաթոլիկ եկեղեցու և ՌՈՒԵ-ի հարաբերությունների ջերմացում: Համաձայն դիտարկումների՝ այդ միտումը որոշակի քաղաքական ենթատեքստ ունի. կողմերը գիտակցում են, որ «ստիպանային աշխարհաքաղաքական նախագիծը» սպասարկող և միաժամանակ դրա էությունը հանդիսացող անգլո-ամերիկյան բողոքականության նկատվող էքսպանսիան հնարավոր է սահմանափակել միայն համատեղ ուժերով: Ինչ-որ չափով նույն քաղաքական տրամաբանությանն են ենթարկվում Կաթոլիկ և Ուղղափառ եկեղեցիների ջանքերը իսլամի հետ «քաղաքակրթական երկխոսություն» հաստատելու ուղղությամբ: Այս համատեքստում բնորոշ են նաև Վատիկանի «պաղեստինամետ» մոտեցումները իսրայելա-պաղեստինյան հակամարտությունում:

լու համար, սակայն այդ հանգամանքից նրա նշանակությունն ամենևին չի նվազում:

Անշուշտ, արդի իրողությունները տարբերվում են միջնադարյանից: Ներկայի առանձնահատկություններից են տեղեկատվական պատերազմները, որոնք ընթանում են հոգևոր, գաղափարախոսական, մշակութային, հոգեբանական և այլ հարթություններում: Հիշենք, որ ոչ վաղ անցյալում՝ Սառը պատերազմի դարաշրջանում, նույնպես առկա էր քարոզչական առճակատում: Սակայն «սառըպատերազմյան» պայքարն ընթանում էր գլխավորապես երկու գաղափարախոսությունների միջև, մինչդեռ այսօր քարոզչական հակամարտություններն ընթանում են քրիստոնեության, իսլամի, հուդայականության, քրիստոնեության և իսլամի գանազան ճյուղերի, ավանդական ուղղությունների և տարատեսակ ադանդների միջև: Հաղորդակցական տեխնոլոգիաների կտրուկ զարգացումը իր հերթին տեղեկատվական պատերազմներին հաղորդել է մասշտաբային, գլոբալ բնույթ:

Վերոնշյալ իրողությունները երբեմն մեկնաբանվում են այն տեսանկյունից, թե մարդկության զարգացումը ենթադրում է քաղաքակրթությունների երկխոսություն և համագործակցություն, բայց ոչ առճակատում: Նման հարցադրման հետ դժվար է չհամաձայնել. հատկապես հոգևոր-կրոնական, հանդուրժողական մոտեցումը խիստ կարևոր է հակամարտությունների կարգավորման և քաղաքական խնդիրների լուծման գործում: Հայտնի է, որ դարավոր փորձ ունեցող Հայ Առաքելական եկեղեցին (ՀԱԵ) մասնակցում է կառուցողական քաղաքական գործընթացներին և լինելով համաշխարհային ցանցային կառույց՝ հանդիսանում է գլոբալ հարթության դերակատար և ունի զգալի ներուժ, որպեսզի մեծացնի իր դերը միջազգային հարցերում:

Մինևույն ժամանակ, հարկ է համարժեք գնահատել գոյություն ունեցող իրողությունները և ընդունել, որ գլոբալ գործընթացները միշտ չէ, որ ենթարկվում են կառուցողական տրամաբանությանը: Այսինքն՝ հոգևոր-կրոնական ոլորտում հակամարտային ուղղվածությամբ ընթացող զարգացումները պետք է ընկալել որպես մարտահրավեր, որին անհրաժեշտ է համապատասխան պատասխան տալ: Այլ պարագայում կարող է լրջորեն խաթարվել մեր ազգային անվտանգությունը:

Հոգևոր գործունի դերը ներքին քաղաքական դաշտում. Հայտնի է, որ ունիվերսալացումը և գլոբալացումը նպաստում են տարբեր քաղաքակրթությունների փոխհարստացմանը, տեղեկատվական-գիտելիքային ընդհանուր դաշտի ձևավորմանը և այդպիսով նպաստավոր պայմաններ են ստեղծում սեփական հոգևոր-մշակութային արժեքների զարգացման և դրանց նպատակային սփռման համար: Մինևույն ժամանակ, արդի իրողությունները պարունակում են հոգևոր-մշակութային էքսպանսիայի տարրեր, և այդ երևույթը կարող է խաթարել պասիվ դիրքորոշում ընդունած ազգի արժեքային համակարգը:

Մեր քաղաքականությունը նման պայմաններում պետք է կրի երկակի, բայց ոչ հակասական բնույթ և հիմնված լինի հետևյալ դրույթների վրա.

- Հայկական քաղաքակրթությունը պարունակում է ունիվերսալ բնույթի բաղադրիչներ, որոնց բովանդակությունը համահունչ է համամարդկային-ժողովրդավարական արժեքներին: Այս հանգամանքը թելադրում է ակտիվ մասնակցություն արդի հասարակական-քաղաքական զարգացումներին:
- Հայկական քաղաքակրթությանը բնորոշ են ստեղծագործական և կենսական ներուժ պարունակող ազգային արժեքներ, որոնք մեր հարատևման գրավականն են: Պատմականորեն ապացուցված այս թեզը պահանջում է ազգային արժեքների պահպանում և խորթ, ապակառուցողական արժեքների ներթափանցմանն արդյունավետ դիմադրության կազմակերպում:

Սակայն այս ոլորտում առկա են լուրջ հիմնախնդիրներ: Հանրության ներսում ընթանում են հոգևորի արժեզրկման և նյութականի բացարձակացման գործընթացներ: Փորձագիտական դիտարկումներից և սոցիոլոգիական հետազոտություններից հետևում է, որ հոգևոր-գաղափարական ոլորտում մեր հանրությունում որոշակի շփոթ է տիրում: Մասնավորապես՝ մարդու իրավունքների գոեհկացված մեկնաբանումը հակասում է մեր քաղաքակրթական արժեհամա-

կարգին և հաճախ հանգեցնում է ամենաթողության, հասարակական բարքերի անկման: Վարչարարական միջոցներով նման երևույթների դեմ պայքարն անարդյունավետ է և կարող է տալ հակառակ արդյունքներ: Պետք է ընդունել, որ ընդհանրապես նախկինում մշակված ինքնության պահպանման մեխանիզմները ներկա պայմաններում բավարար չեն: Իրողությունը պահանջում է եղած պաշտպանական տեխնոլոգիաների արդիականացում և նորերի ստեղծում: Այդ աշխատանքը պետք է տարվի գլխավորապես գաղափարախոսական հարթությունում՝ կիրառելով արդի տեղեկատվական տեխնոլոգիաների հնարավորությունները:

Հետևություններ. Հոգևոր անվտանգության խնդիրները տարաբնույթ են, և դրանց լուծումը հնարավոր է միայն պետական-քաղաքական և հետազոտական համակարգված աշխատանք վարելու պարագայում:

Քաղաքական հայեցակարգերի հենքում պետք է դրված լինի ոչ թե պետության, եկեղեցու և հանրության տարանջատման գաղափարը, այլ «փոխադարձ դրական կապի» սկզբունքը, երբ կողմերը միմյանց ընկալում են որպես հոգևոր-նյութական գործընկեր հանրային-համագգային խնդիրների լուծման հարցում: Հայտնի է, որ նման սկզբունքի իրականացման պարագայում գործում է, այսպես կոչված, ոչգծային ուժեղացման՝ սիներգետիկ էֆեկտը, ինչը նպաստում է խնդիրների արդյունավետ լուծմանը:

Միննույն ժամանակ, պետություն-եկեղեցի-հանրություն հարաբերությունների արդյունավետ մեխանիզմները մշակելու համար անհրաժեշտ է ձևավորել ինստիտուցիոնալ, հետազոտական բնույթի կառույցներ, այսպես կոչված «ուղեղային կենտրոններ»: Համաշխարհային փորձը վկայում է, որ նման կառույցներից բաղկացած համակարգն ազգային/հոգևոր անվտանգության խնդիրները սպասարկելու համար խիստ անհրաժեշտ է:

Գազիկ Տերտերյան

Տեղեկանք

Աշխարհում տարբեր կրոններ դավանող մարդկանց
թվաքանակի և դրա դինամիկայի վերաբերյալ

Կրոն	Աճը (1990-2000)		Քանակը (2000)		Քանակը (2025)		Քանակը (2050)	
	թվերով	%	թվերով	%	թվերով	%	թվերով	%
Քրիստոնեություն	25.2 միլիոն	1.36	2 միլիարդ	33	2.6 միլիարդ	33.4	3 միլիարդ	34.3
Հռոմեական կաթոլիկ եկեղեցի	12.7 միլիոն	1.29	1 միլիարդ	17.5	1.4 միլիարդ	17.4	1.6 միլիարդ	17.6
Անկախներ	8.4 միլիոն	2.49	385.7 միլիոն	6.4	581.6 միլիոն	7.4	752.8 միլիոն	8.5
Բողոքականություն	4.6 միլիոն	1.44	342 միլիոն	5.6	468.6 միլիոն	6	574.4 միլիոն	6.4
Ուղղափառություն	1.1 միլիոն	0.54	215.1 միլիոն	3.6	252.7 միլիոն	3.2	266.8 միլիոն	3
Անգլիկանություն	1.1 միլիոն	1.56	79.6 միլիոն	1.3	113.7 միլիոն	1.5	146 միլիոն	1.6
Իսլամ	22.6 միլիոն	2.13	1.2 միլիարդ	19.6	1.8 միլիարդ	22.8	2.2 միլիարդ	25
Սուննիականություն	18.7 միլիոն	2.08	1 միլիարդ	16.6	1.5 միլիարդ	18.8	1.8 միլիարդ	19.8
Սուֆիականություն	3.5 միլիոն	1.62	237.4 միլիոն	3.9	356.2 միլիոն	4.6	445 միլիոն	5
Շիականություն	3.5 միլիոն	2.3	170.1 միլիոն	2.8	286 միլիոն	3.7	410 միլիոն	4.6
Հինդուիզմ	12.5 միլիոն	1.69	811.3 միլիոն	13.4	1 միլիարդ	13.4	1.2 միլիարդ	13.2
Կրոնական ինքնություն չունեցողներ	6.1 միլիոն	0.83	768.1 միլիոն	12.7	875.1 միլիոն	11.2	888 միլիոն	10
Չինական ժողովրդա- կան կրոններ	3.7 միլիոն	1.02	384.8 միլիոն	6.4	448.8 միլիոն	5.7	454.3 միլիոն	5.1
Բուդդայական- ություն	3.7 միլիոն	1.09	360 միլիոն	5.9	418.3 միլիոն	5.3	424.6 միլիոն	4.8
Էթնոկրոնակա- նություն	2.8 միլիոն	1.33	228.4 միլիոն	3.8	277.2 միլիոն	3.5	303.6 միլիոն	3.4
Անիմիզմ	2.7 միլիոն	1.37	216.2 միլիոն	3.6	264 միլիոն	3.4	290.8 միլիոն	3.3
Աթեիզմ	437 հազար	0.3	150.1 միլիոն	2.5	159.5 միլիոն	2	169.15 միլիոն	1.9
Նեոկրոնականներ	996 հազար	1.03	102.4 միլիոն	1.7	114.7 միլիոն	1.5	118.8 միլիոն	1.3
Միկիականություն	392.6 հազար	1.87	23.3 միլիոն	0.4	31.4 միլիոն	0.4	37.1 միլիոն	0.4
Հուդայականություն	124.5 հազար	0.91	14.4 միլիոն	0.2	16.1 միլիոն	0.2	16.7 միլիոն	0.2
Սյարիիտական- ություն	218 հազար	1.96	12.3 միլիոն	0.2	16.2 միլիոն	0.2	20.7 միլիոն	0.2

Կրոն	Աճը (1990-2000)		Քանակը (2000)		Քանակը (2025)		Քանակը (2050)	
	թվերով	%	թվերով	%	թվերով	%	թվերով	%
Շամանականություն	91.5 հազար	0.78	12.3 միլիոն	0.2	13.3 միլիոն	0.2	12.8 միլիոն	0.1
Bahá'í Faith	143.5 հազար	2.28	7.1 միլիոն	0.1	12.1 միլիոն	0.2	18 միլիոն	0.2
Կոնֆուցիականություն	44.3 հազար	0.73	6.3 միլիոն	0.1	6.8 միլիոն	0.1	6.9 միլիոն	0.1
Ջայնիզմ	34.9 հազար	0.87	4.2 միլիոն	0.1	6.1 միլիոն	0.1	6.7 միլիոն	0.1
Սինտոականություն	-32 հազար	-1.09	2.8 միլիոն	0.0	2.1 միլիոն	0.0	1.65 միլիոն	0.0
Զրադաշտականություն	58.4 հազար	2.65	2.5 միլիոն	0.0	4.4 միլիոն	0.1	7 միլիոն	0.1

ПРОБЛЕМЫ ТОЛЕРАНТНОСТИ И ЗАЩИТЫ ПРАВ РЕЛИГИОЗНЫХ МЕНЬШИНСТВ В ГРУЗИИ

Право на свободу религии является частью правового комплекса защиты прав и свобод человека. Религиозная толерантность особенно актуальна и востребована в наше время. Между тем анализ как внутреннего нормативно-правового поля, так и политических реалий постсоветской Грузии показывает, что ситуация со свободой совести и защитой прав религиозных меньшинств в этой стране является весьма неблагоприятной.

Несмотря на то, что, согласно Конституции Грузии 1995 г. (статья 9), государство признает исключительную роль Православной Церкви Грузии в истории страны, одновременно декларируется полная свобода вероисповедания и независимость церкви от государства. Однако Грузия является единственной страной на постсоветском пространстве, где нет отдельного закона о религии или религиозных объединениях, что во многом объясняется противодействием ПЦГ, имеющей особый статус и фактически оказывающей большое влияние на общественно-политические процессы в стране. При этом ПЦГ имеет значительные преференции, в том числе в вопросе уплаты налогов и владения имуществом, в то время как все остальные религиозные объединения страны практически лишены таких льгот.

Особый, можно даже сказать конституционный статус ПЦГ закреплен в результате подписания 14 октября 2002г. так называемого Конкордата (официально – «Конституционного Договора между Государством Грузия и Апостольской Автокефальной Православной Церковью Грузии»). В то же время, для всех остальных религиозных конфессий Грузии весьма остро стоит даже проблема их регистрации. Вопросы создания религиозных организаций в Грузии должны регулироваться принятым в 1997г. Гражданским Кодексом, в статье 1509 которого указывалось, что юридическими лицами публичного права считаются созданные на основе законодательства негосударственные организации (политические партии, религиозные объединения и др.). Однако закон «О юридических лицах публичного права» не предусматривает процедуру регистрации религиозного объединения в качестве юридического лица¹.

После «Революции роз» ситуация в религиозной сфере начала несколько меняться, но явно в недостаточной степени. 6 апреля 2005г. Парламент внес изменения в статью 1509 Гражданского Кодекса Грузии, согласно которым религиозным организациям впервые в истории грузинского государства была дана возможность регистрации в качестве некоммерческих юридических лиц частного права. Несмотря на это, вопрос регистрации для нескольких религиозных объединений все еще остается нерешенным, поскольку Католическая Церковь, Армянская Апостольская Церковь и Лютерано-Евангелистская Церкви отказываются от приобретения статуса юридического лица частного права, т.к. для них неприемлемо существование в качестве какого-либо фонда или союза, тем более что Православная Церковь Грузии представляет собой юридическое лицо публичного права. Соответственно, они требуют или принятия четкого закона о религиозных объединениях или же оформления отдельного соглашения с той или иной конфессией (по примеру конкордата). Интересно, что аналогичной позиции придерживаются также ведущие грузинские правозащитники и эксперты, а также омбудсмен Грузии С.Субари².

¹ Хаиндрава И. Церковь в современной Грузии // Центральная Азия и Кавказ, №5, 2003, с.29-30.

² Из интервью автору известного грузинского эксперта П.Закареишвили (07.02.2006 г.) и Народного Защитника Грузии С.Субари (06.02.2006).

Вопрос отсутствия правовых механизмов для регистрации религиозных объединений в Грузии очень тесно связан и с имущественными правами ряда традиционных неправославных конфессий Грузии, в частности Римской Католической и Армянской Апостольской Церквей. В условиях отсутствия зарегистрированного правового статуса эти церкви не могут обеспечить себе возврат ряда религиозных и исторических памятников, конфискованных в годы советской власти, даже если грузинские власти в обозримом будущем смогут проявить политическую волю и решатся возвратить эти здания их прежним владельцам.

В Докладе Народного Защитника Грузии в Парламенте от 23 декабря 2005г. по этому поводу отмечалось: «Согласно Конституционному Соглашению между Грузинским государством и Православной Церковью Грузии, православные духовные лица освобождены от воинской службы, государство признает церковное бракосочетание, защищает тайну исповеди, объявляет нерабочими днями большие церковные праздники, церковь и государство сотрудничают в различных сферах общих интересов, церковь пользуется налоговыми льготами, государство обязуется частично компенсировать ущерб, нанесенный церкви в XIX-XX в.в., и т.д. Государство дает эти привилегии только Православной Церкви Грузии. Этим же фактически нарушается признанный Конституцией (статья 38) и международными договорами фундаментальный принцип равноправия. До тех пор, пока государство не даст такие же привилегии другим конфессиям, последние... фактически испытывают косвенную дискриминацию – находятся в неравном положении по сравнению с Православной Церковью»¹.

Во многом в аналогичной ситуации находятся также мусульманские религиозные меньшинства и конфессии Грузии, однако подход к ним со стороны государства и Православной Церкви Грузии во многом также определяется чисто политическими факторами и перспективами отношений с Азербайджаном и Турцией².

Надо отметить, что до заключения Конкордата многие правозащитные организации и НПО Грузии активно выступали с критикой принятия такого правового акта, а когда же поняли бесперспективность этого, постарались хотя бы предотвратить введение таких формулировок, которые серьезно ограничивали право на свободу совести в стране. Как признают грузинские эксперты, религиозный плюрализм является существенной проблемой для Грузии, и хотя реально физическая безопасность представителей религиозных меньшинств в целом соблюдается, тем не менее, они зачастую могут лишиться работы или подвергнуться общественному остракизму из-за своей религиозной принадлежности.

Более того, несмотря на то, что Католикос-Патриарх Илия Второй на всех официальных церемониях стоит рядом с президентом страны «как духовный отец нации», тем не менее существуют значительные противоречия между нынешними грузинскими властями и Православной Церковью. Это объясняется тем, что некоторые круги в ПЦГ воспринимают либеральные ценности (провозглашенные как приоритетные ориентиры для нынешнего грузинского руководства и разделяемые большинством грузинской политической элиты) как непосредственную угрозу, противоречащую фундаментальным устоям Православной Церкви. По свидетельству грузинской исследовательницы, «в Грузии сформировалась парадоксальная ситуация: грузинский национализм, органичной частью которого являлась апелляция к религии и православию, был антироссийским и имел прозападную ориентацию, а в лоне Грузинской Православной Церкви формирование духовенства в основном происходило на почве антилиберальных и антизападных русских традиций... По мнению экспертов и части духовных лиц, которая стоит на стороне либеральных

¹ См. подробнее: «Спорные церкви», манифестация греков и пропавший Молла: Доклад Народного Защитника Грузии // www.regnum.ru/news/569444.html, 07.01.2006.

² См. подробнее: *Фაშუაძის უ. რელიგიური ფორმირებული ქრისტიანული* // Глобус, Аналитический бюллетень Фонда «Нораванк», №8, декабрь 2006.

ценностей, важнейшей внутренней проблемой Грузинской Православной Церкви является именно православный религиозный национализм, который, по их мнению, влечет за собой дискриминацию прав религиозных и этнических меньшинств и извращение самого православия»¹. Вместе с тем, у многих прозападных представителей грузинской политической элиты есть устойчивое убеждение в том, что ПЦГ продолжает активно сотрудничать с определенными кругами в России, заинтересованными в ухудшении отношений Грузии с европейскими странами и США, т.е. тем самым содействует ослаблению грузинской государственности².

Проблема свободы совести и защиты прав религиозных меньшинств в Грузии не только тесно увязана с особой ролью ПЦГ или несовершенством внутреннего законодательства, регулирующего религиозную сферу. Намного опаснее тот факт, что религия и религиозные структуры стали факторами и акторами внутригрузинского политического противостояния в вопросах, связанных с национальными меньшинствами, особенно в регионах их компактного проживания. Например, у многих жителей армянонаселенного региона Грузии – Самцхе-Джавахети, создается впечатление, что зачастую негативные инциденты возникают не столько из-за поспешных или непрофессиональных действий центральных властей, сколько из-за целенаправленной позиции епархии ПЦГ в этом регионе, вынуждающей представителей власти к более радикальной позиции. Местные жители приводят, в частности, примеры активного политического участия представителей ПЦГ в инциденте вокруг армянской церкви в селе Самсар Ахаллакского района, строительства в Ниноцминдовском районе грузинского сиротского приюта и др. инциденты, которые приводили или могли привести к открытым столкновениям местного населения с представителями Православной Церкви³.

При этом проблема заключается отнюдь не в том, что между Грузинской Православной и Армянской Апостольской Церквями существуют какие-то глубинные религиозные противоречия. Хотя для адептов грузинской и армянской церквей возможно и есть предмет для каких-то чисто теологических диспутов, но главная проблема в их взаимоотношениях заключается в разных подходах к вопросу так называемых «спорных» церквей, урегулирования ситуации в Самцхе-Джавахети, правового статуса религиозных конфессий и национальных меньшинств и, вследствие этого, – излишне политизированного восприятия указанных вопросов со стороны духовных лидеров.

Несмотря на это, надо отметить, что обе церкви веками находились рядом в самые сложные и критические моменты совместной истории. Епархия Армянской Апостольской Церкви Грузии сформировалась в XII в., хотя в Грузии есть еще более древние армянские церковные памятники VI-VII вв. Например, церковь Святого Геворка в Тбилиси, которая считается резиденцией армянской епархии Грузии, основана еще в 630 г.

В настоящее время епархия сталкивается со значительными трудностями. Если в 1920-х гг. в Грузии было более 600 армянских церквей и культовых сооружений, то в настоящее время их осталось всего около двух десятков. В советские годы почти все церкви были закрыты, за исключением одной-двух. После провозглашения независимости Грузии открылось еще несколько армянских церквей, в основном в населенных пунктах Самцхе-Джавахети и в Цалкском районе Квемо Картли. Но, как уже отмечалось, очень остро стоит проблема правовой регистрации. Перед епархией стоит также трудная проблема возвращения армянских церквей и религиозных сооружений, в советский период конфискованных государством или же переданных им ПЦГ. Перво-

¹ Челидзе А. Этнический национализм в духовенстве Грузинской Православной Церкви // Южный Кавказ: Территории. Истории. Люди. Сборник статей, №2. Тбилиси: Фонд Г.Белля, 2006, с.137.

² Nodia G., Scholtbach A.P. The Political Landscape of Georgia. Political Parties: Achievement, Challenges and Prospects. IMD, ODIHR, CIPDD: Eburon Delft, 2006, p.80.

³ См. подробнее: Минасян С. Этнические меньшинства Грузии: потенциал интеграции на примере армянского населения страны. Ереван: СМІ, 2006.

очередной является задача восстановления церквей и существующих исторических памятников. В последнее время обострилась также проблема религиозной толерантности, фиксируются факты осквернения или же нанесения материального ущерба армянским церквям в Грузии¹.

Как отмечалось по этому поводу в докладе омбудсмена Грузии: «В Советский период Армянская Апостольская Церковь в Тбилиси осуществляла богослужение только в двух церквях. Такое же положение и сегодня... Из-за спорных церквей заметно накалились отношения между Патриархией Грузии и Армянской Апостольской Церковью. На данном этапе Епархия Армянской Апостольской Церкви в Грузии наиболее радикально ставит вопрос возвращения церкви Норашен в Тбилиси и церкви Сурб Ншан в Ахалцихе. Патриархия заявляет, что комиссия по изучению данных церквей может быть создана только после принятия закона о религиозных объединениях, а касательно закона о религиозных объединениях Парламент уже выразил свое негативное отношение. Позицию Патриархии... принимает во внимание Правительство, которое в одностороннем порядке не может решить, вернуть или нет церкви их историческим хозяевам. Таким образом, действия, обращения и заявление Католической и Армянской Апостольской Церквей, а также рекомендации Народного Защитника пока еще не принесли результата.

Особенно остро стоит вопрос церкви «Норашен». Храм до советского периода принадлежал Армянской Апостольской Церкви. В советский период здесь размещалась библиотека Академии Наук. 15 февраля 1995 г. по решению Патриархии церковь была освящена в качестве церкви «Благовещения Божьей Богородицы» и провели православную литургию, на что армянская сторона выразила свой протест. Патриархия была вынуждена оставить церковь, но она не уступила ее Армянской Церкви. Сегодня церковь «Норашен» бездействует»².

Международные организации и правительства ряда государств также обращают серьезное внимание на проблему религиозной свободы в стране и призывают правительство Грузии справедливо решить данный вопрос³. В докладе Госдепартамента США за 2005г., посвященного ситуации со свободой совести в Грузии, также подчеркивался данный факт⁴.

Несмотря на четкие оценки и рекомендации со стороны международного сообщества и многих грузинских правозащитников, примечательно что Православная Церковь Грузии продолжает отрицательно относиться к проблеме «спорных церквей», воспринимая данный вопрос как своеобразную «игру с нулевой суммой» (*«zero sum game»*) – т.е. возвращение принадлежащих армянской церкви религиозных сооружений оценивается некоторыми представителями Патриархии чуть ли не как «проигрыш грузинской стороны» и, соответственно, вопрос ею переводится в сферу неких публичных деклараций или даже «контрдействий» из арсенала уже политической борьбы, что абсолютно не увязывается с логикой взаимоотношения двух религиозных объединений⁵. Данный факт также влияет на общие проблемы религиозной толерантности, что особенно относится к региону Самцхе-Джавахети, два района которого – Ахалкалакский и Ниноцминдский – компактно заселены армянами, составляющими почти 95% населения. Это подтверждается и в докладах международных мониторинговых организаций⁶. В то же время, проблема не связана с чисто религиозно-конфессиональным противостоянием, во мно-

¹ В Ахалцихе (Грузия) неизвестные осквернили армянскую церковь // www.regnum.ru/news/640941.html, 16.05.2006.

² См. подробнее: «Спорные церкви», манифестация греков и пропавший Молла: Доклад Народного Защитника Грузии // www.regnum.ru/news/569444.html, 07.01.2006.

³ См. подробнее: Problems of Religious Freedom and Tolerance in Selected OSCE States. Report to the OSCE Supplementary Meeting on Freedom of Religion or Belief. International Helsinki Federation for Human Rights (IHF). Vienna, July 17-19, 2003. P.25; Annual Report of the United States Commission on International Religious Freedom. Washington, May 2005, p.87-90.

⁴ Georgia. International Religious Freedom Report - 2005 // Released by the Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor. US Department of State. Washington, November 8, 2005.

⁵ Грузинская церковь учредила епархию на севере Армении – Армянская церковь в недоумении // www.regnum.ru/news/603949.html, 11.03.2006.

⁶ Ethnic Minorities in Georgia // International Fact-finding Mission Report № 412/2. FIDH: Paris, April 2005. (available on www.fidh.org).

гом это лишь результат наличия двух противоположных и взаимоисключающих версий исторического прошлого данного региона¹.

Тем не менее, в последнее время внутри Грузии наблюдается определенное положительное изменение общественного и политического восприятия религиозных проблем. 15 и 16 июня 2005г. были созданы сразу два Совета религий, объединивших представителей основных действующих в стране религиозных конфессий с целью координации вопросов в религиозной сфере. Первый религиозный совет был создан по инициативе Патриархии Грузии, а инициатором второго был Народный Защитник Грузии. Более того, 6 февраля 2006г. Совет по правам религиозных меньшинств при Защитнике прав человека даже принял постановление к правительству Грузии с призывом, «учитывая бесспорные правовые, исторические и иные права Епархии Армянской Апостольской Церкви Грузии», придать ей четкий правовой статус и содействовать возвращению 6 конфискованных в советский период армянских церквей².

В своем докладе 23 декабря 2005г. омбудсмен Грузии рекомендовал внести изменения в подходах к вопросам регистрации действующих в стране религиозных конфессий: «С религиозными объединениями, которые не желают регистрироваться согласно существующему правилу, должно быть оформлено соглашение, которое определит их правовой статус и предусмотрит распространение привилегий, предназначенных согласно Конституционному Соглашению для Православной Церкви, и на другие конфессии»³. Надо учитывать, что хотя С.Субари пользуется поддержкой и симпатией многих представленных в Грузии международных организаций, грузинского правительства, значительной части правящего парламентского большинства, а также многих НПО и экспертов-политологов, однако это более проявляется в вопросах общей проблематики защиты прав человека, чем конкретно относящихся к национальным или религиозным меньшинствам страны. Вместе с этим следует признать, что действующий омбудсмен Грузии, из-за своих либеральных взглядов и довольно жесткой оппозиции по отношению к ПЦГ, довольно негативно воспринимается определенной частью грузинской общественности и политической элиты. Так что быстрое изменение ситуации в религиозной сфере весьма сомнительно, оно требует проявления более четкой политической воли со стороны грузинского государства и нивелирования некоторых существующих стереотипов внутри грузинского общества.

Дальнейшие перспективы развития ситуации в вопросах установления в Грузии атмосферы религиозной толерантности, реальной свободы совести и нормализации взаимоотношений Патриархии Грузии и Епархии Армянской Апостольской Церкви Грузии продолжают определять следующие факторы:

- Процессы перманентного осложнения ситуации в Джавахетии в связи с активизацией в регионе деятельности Епархии ПЦГ. Хотя эта активизация очень остро и негативно воспринимается местным населением, она одновременно усиливает позиции Православной Церкви в ее взаимоотношениях с грузинским правительством в глазах определенных сил внутри грузинского общества и элиты;
- Радикализация настроений армянских общественно-политических организаций и ряда НПО Грузии, стремящихся внести ясность по поводу состояния армянских храмов, «вне зависимости от процесса, который безрезультатно ведется вот уже несколько лет между Грузинской Епархией Армянской Апостольской Церкви, Патриаршеством Грузинской Православной Церкви и государством»⁴;

---

¹ Ibid.

² Встреча автора с членами Совета и Народным Защитником Грузии С.Субари, 06.02.2006.

³ См. подробнее: «Спорные церкви», манифестация греков и пропавший Молла: Доклад Народного Защитника Грузии // www.regnum.ru/news/569444.html, 07.01.2006.

⁴ Армянские организации Грузии возмущены состоянием армянских храмов // www.regnum.ru/news/561893.html, 17.12.2005.

- Стимулируемое предыдущими факторами негативное восприятие вопросов религиозной толерантности и «проблемы спорных церквей» во внутригрузинском общественно-политическом дискурсе;
- Продолжающееся спиралевидное развитие взаимных претензий и обвинений армянских и грузинских академических и церковных кругов¹, углубляющих взаимоисключающие ментальные представления проблемы в Тбилиси, Ереване и Самцхе-Джавахети.
- Усиление внимания ряда международных организаций и авторитетных государств к проблемам религиозной толерантности, дальнейшее развитие процессов европейской интеграции Грузии и вызванная этим необходимость синхронизации существующей нормативно-правовой базы страны в этой сфере в соответствии с европейскими критериями.

Несмотря на все эти факторы, есть основания надеяться, что осознание необходимости справедливого решения религиозных вопросов будет постепенно приобретать все большую важность и приоритетность в действиях и подходах грузинских властей, что в немалой степени будет обусловлено принципиальной позицией в этом вопросе общественности страны, НПО и общественно-политических организаций (особенно представляющих интересы национальных и религиозных меньшинств), а также заинтересованных международных организаций и государств. В частности, рекомендованные авторитетной Международной Кризисной Группой (*ICG*) меры по повышению уровня самоуправления, децентрализации, защиты прав этнических и религиозных меньшинств могут весьма способствовать решению многих указанных проблем, связанных с вопросами религиозной толерантности в Грузии².

Сергей Минасян

---

¹ Грузинские историки возмутились работами армянских авторов // www.regnum.ru/news/637604.html, 10.05.2006.

² См. подробнее: Georgia's Armenian and Azeri Minorities // International Crisis Group, Europe Report №178, 22 November 2006.

ЭТНО-РЕЛИГИОЗНАЯ САМОБЫТНОСТЬ ЕЗИДОВ. ЕЗИДЫ В АРМЕНИИ

Своеобразное и во многом первенствующее место (по критериям численности и влияния на экономическую жизнь, в частности, в сфере малого и среднего бизнеса) среди этно-религиозных меньшинств Республики Армения занимают езиды. В соответствии с авторитетными этнографическими и религиоведческими источниками о происхождении езидов точных и достоверных сведений нет¹.

Очевидно, что община и религиозная сферы жизнедеятельности езидов, которые расселились в Армении и в настоящее время проживают на её территории, имеют множество различий в сравнении с жизнью своих соплеменников в странах Ближнего Востока.

«Езидское общество – кастовое и включает три основных составляющих: «шейхи», «пиры» (духовенство) и «мриды» (миряне). Безусловно, иерархия езидского общества гораздо сложнее и представлена еще несколькими прослойками, однако в диаспоре, как правило, абсолютно необходимым является наличие трёх основных каст. Каждому езиду, независимо от кастовой принадлежности, предписано иметь духовных наставников из шейхской и пирской семей и, прежде всего, «брата» или «сестру» загробной жизни. Духовное наставничество – важнейший элемент езидского общества, основа сохранения культуры, религии, самосознания. Ни одно сколь-нибудь значимое событие в жизни езидов не происходит без участия духовных наставников. Помимо прочего, важная задача духовного руководства – сохранение трёх базовых принципов езидизма, определяющих принадлежность человека к езидской общине: недопустимость кастового смешения, недопустимость браков с иноверцами, непреклонное следование законам езидской веры»².

Часть езидов в 1830-1840 годах из некоторых районов Ирака,³ избегая преследований со стороны турок и курдов, переселилась в Армению, откуда в дальнейшем разошлась по разным регионам Закавказья. Значительный прилив езидов в Армению произошёл в 1877-1878 гг., во время русско-турецкой войны. Тысячи езидов мигрировали в Восточную Армению и обосновались в провинции Карс, в районах Сурмалу, Апарана, Талина, Эчмиадзина, Армавира и Аштара-

---

¹ «Этимологию названия «езид» некоторые востоковеды возводят к имени халифа Язида ибн Муавии, однако основателем езидизма, как своеобразного религиозного направления, считается шейх Ади. Сами езиды называют себя «дасини». Верования езидов восходят к зороастризму, но осложнены элементами других древнеиранских верований, ислама, иудаизма, христианства несторианского толка и идолопоклонничества. Придерживаясь идеи двух начал – добра и зла, света и тьмы, езиды считают носителем добра бога-демиурга – Езда, а носителем зла – сатану (шайтана). Езиды поклоняются также солнцу, особенно при его восходе. Езиды веруют в переселение душ, которых делят на праведных и грешных. Священными признаются две книги – Масхаф ар-Раши и Масхаф аль-Джалва, первая из них написана езидским религиозным деятелем Мухаммедом и содержит рассуждения о сотворении мира, живых существ и природы, житие наиболее почитаемого езидского святого Ади ибн Мусафира (1074-1164), которого считают пророком, описания обрядов бракосочетания, похорон и т.д. Во второй книге, написанной езидским шейхом Хасаном аль-Басрий, рассматриваются вопросы быта и трактуется идея вечности. Кроме того, езиды признают боговдохновенными книгами Библию и Коран. Езиды верят в божественность Иисуса Христа и считают, что его царство наступит после окончания царства сатаны. В декабре в течение трёх дней езиды соблюдают дневной пост. Ежегодно организуются процессии, участники которых несут большое медное изображение павлина, олицетворяющего Малаки-Тауза – носителя активного начала в мире и в то же время падшего ангела. Духовные знания у езидов передаются по наследству. Религиозную общину возглавляет «аль-мир» (эмир), ниже его стоит «пир»; далее идут – «рахвали» (обслуживающие мавзолей Ади), «кусуки» (руководящие обрядом погребения покойников), «факиры» (которым дозволено носить чёрные лоскуты от одежды шейха Ади) и «кавалли» (носящие изображение павлина во время религиозных процессий, а также занимающиеся обучением детей и следящие за соблюдением религиозных обрядов).

Езиды имеют мусульманские имена, на могилах пишут изречения из Корана, не противоречащие езидской вере. Езиды говорят на курдском языке, с могочисленными заимствованиями из арабского и персидского. На этом же языке ведётся богослужение. Общая численность езидов по данным на начало 21 века превышала 300 тыс. человек: в Ираке (170 тыс.), Турции, Иране, Сирии (25 тыс.), Армении (52 тыс.) и других странах» (Народы и религии мира: Энциклопедия, (гл. ред. В.А. Тишков), М., 2000, с. 743).

² Гарник Асатрян, Виктория Аракелова, Национальные меньшинства Армении, Ер., 2002: http://www.osce.org/documents/oy/2002/01/148_ru.pdf.

³ Езидизм, как самобытная религия езидов или *шарфадин* (как называют её сами езиды), сформировалась в период 11-13 веков в Северном Ираке (Синджар), который и по сей день остается главным духовным центром этой религии. Здесь, в долине Лалэш, расположены главные святыни езидов.

ка. Следующая значительная миграция произошла во время первой мировой войны и особенно во время Геноцида армян. Езиды покинули провинции Карс, Сурмалу и Ван и вновь нашли пристанище в районах Апарана, Талина, Армавира, Эчмиадзина, Масиса, Арарата, Арташата, Аштарак.

Язык езидов, на котором говорят также северные курды - курманджи, принадлежит к северо-восточной подветке иранской языковой группы. Езиды всегда преследовались со стороны мусульманских народов, особенно турок. Начиная с XVI-XVII веков, в Османской империи представители высшего исламского духовенства периодически издавали против езидов фетвы, призывающие к борьбе против неверных. Современные направления ислама, секты, имеющие некогда догматические разногласия, все же следовали общему принципу, а именно – «нет бога, кроме Аллаха, и Мухаммед его пророк» (принцип, который не свойственен езидизму). Езидизм замкнутое (эзотерическое) религиозное учение: замкнутость относится как к тайному характеру учения, так и к приёму новых членов.

«Они не отрицают никакую религию, никакое чужое вероисповедание, наоборот, проявляют величайшее уважение к ним. Даже никакая христианская секта не проявляет подобного большего уважения к чужому вероисповеданию, как они, и такого скромного мнения о себе, как опять-таки они»¹.

Самую большую часть диаспоры на территории Советского Союза составили езиды, поселившиеся после 1918 года на территории современной Армении. Они жили в Талинском, Апаранском, Аштаракском и в ряде других районов, компактно или смешанно с армянами. Армения не была последним пристанищем езидов в их продвижении на север и уже во второй половине 80-х – первой половине 90-х годов прошлого столетия многочисленная часть езидов Армении переселилась в Россию. В зоне жесточайшего землетрясения в Армении в 1988 году оказалось много езидских поселений. Их жильё было разрушено, имущество уничтожено. Во время посещения зоны бедствия советский премьер-министр Николай Рыжков посоветовал обратившимся к нему езидам перебраться на Кубань. Таким образом, в 1988 – 1991гг. более 5,5 тысячи езидов оказались в Краснодарском крае. Они не пользовались поддержкой государства, а просто недорого выкупали дома у крымских татар, которым наконец было дозволено вернуться в Крым.

Из ныне проживающего на территории Республики Армения общего числа этнических меньшинств (ок. 66 тыс. человек), самую крупную общину составляют курды-езиды (около 40 тыс.чел)². Упоминание езидов именно в таком этнонимическом тандеме – «курды-езиды», позволяет определить как наиболее распространённое мнение об их этнических корнях происхождения, так и подчеркнуть их языковую и религиозную самобытность по сравнению с корнем своего этнического происхождения – непосредственно курдами. Вместе с тем, можно сказать, что такое тандемное упоминание не всегда положительно воспринимается со стороны езидов Армении³.

Редактор армяноязычной газеты «Езидихана» и руководитель езидской программы общественного радио Армении Хасан Тамоян охотно ссылается на данные последней переписи, как доказательство, что езиды не курды. «Больше 40 тысяч человек считают себя езидами и только около 1500 – курдами, – говорит он. Вы не верите официальным данным? Разве курманджи числится среди языков в материалах переписи? Курдский язык там даже не упоминается, а только езидский язык – езидики»⁴.

¹ Езиды и Езидизм, http://www.ezid.ru/article/any/ezidi_i_ezidizm.html со ссылкой на *Хачатур Абовян*, Собрание сочинений, 1958, т. 8.

² *Грануш Харатян*, В Армении проживают 65 657 представителей разных этнических групп, <http://www.yerevan.ru/news/?task=detailed&id=3684>, 10.01.2006.

³ «Хотя езидов, как правило, считают курдами, которые отказались принять ислам, в конце советской эпохи в Армении были предприняты попытки определить их в качестве отдельной этнической группы. В 1988г. некоторые лидеры езидов обратились к советскому руководству с просьбой признать их этнической группой. В 1989 году указанная просьба была удовлетворена. В последней всесоюзной переписи населения, проведенной в том же году, 52700 курдов из около 60 тысяч, проживавших тогда в Армении, впервые стали официально именоваться езидами. По переписи 2001 года, число езидов и курдов в республике составило, соответственно 40620 и 1519.

⁴ *Оник Крикорян*, Армения: езиды борются за сохранение национальной самобытности, http://iwpr.net/?apc_state=henicks200611&l=ru&s=f&o=325045, 6 ноября 2006.

«Многовековое выкристаллизовывание езидской идентичности привело к тому, что неотделимыми составляющими самосознания езидов стали четкая сепаратизированность от ислама в религиозном плане и от курдов - в этническом. Во многом этому способствовали и постоянные гонения, которым подвергались езиды в Османской империи со стороны турок и курдов, наряду со многими христианскими народами (армянами, греками, ассирийцами). О преследованиях езидов повествуют многочисленные источники, в том числе отчеты христианских миссионеров позднего средневековья, докладывающих о бедственном положении собственной паствы, а заодно и других немусульманских меньшинств. Результатом этих гонений и стало переселение езидов в Армению, а отсюда в дальнейшем и в Грузию. Эти две страны с дружелюбной христианской средой за последние двести лет стали родиной для этого небольшого народа»¹.

Беспристрастный взгляд на нынешнее положение езидов в Армении позволяет отметить как очевидные примеры именно интеграционного², а не ассимилирующего вовлечения данного этно-религиозного меньшинства в общественную жизнь страны, так и отметить некоторые вопросы проблемного характера. Отмеченные недавно конкретные достижения, в частности, в сфере государственной поддержки образовательной самобытности езидов (издание учебников для начальной школы 1-3 классов на езидском языке) наталкиваются на проблему неадекватного учёта языковых реалий езидов Армении в разных местах их расселения на территории республики. Речь идёт о тех местностях, где езиды употребляют курманджийский диалект курдского языка, а не другой диалект курдского языка – ездики.

Так, в сентябре 2006 года в езидском селе Алагяз (область Арагацотн) были розданы учебники написанные на диалекте ездики. Однако не прошло и месяца, как от езидов из Алагяза и десяти близлежащих сел стали поступать жалобы. Местные езиды говорят на курманджийском диалекте курдского языка, а книги, напечатанные на средства правительства и розданные в школах, написаны на диалекте ездики. Кроме этого в изданиях была использована кириллица вместо более привычных, по словам подавших жалобы езидов Арагацотна, латинского или арабского шрифтов.

Национальная самоидентификация езидов в Армении продолжается. Есть представители общины, которые придерживаются езидско самодостаточного вектора собственной этно-религиозной идентификации, а также значительное число представителей данного меньшинства Армении, которые идентифицируют себя в качестве курдов.

Главным для правительства Республики Армения, с нашей точки зрения, является поступательное продвижение по направлению к эффективной интеграции езидов в общественно-политическую, социально-экономическую жизнь страны. Средством достижения эффективной интеграции, находящимся в полном соответствии с европейскими стандартами защиты меньшинств и создании благоприятных условий для определения ими собственной этно-религиозной идентичности, её сохранению и развитию, должна стать, в первую очередь, государственная поддержка общины, носящая комплексный характер и учитывающая весь спектр её особенностей.

Михаил Агаджанян

---

¹ Гарник Асатрян, Виктория Аракелова, Указ. соч.

² «Именно в Армении в 20-х гг. XXв. были открыты первые школы для езидских детей, здесь вышел в свет первый езидский букварь. Из стен Геворгияновской семинарии Эчмиадзина вышел один из первых представителей езидской интеллигенции - Усуббек, член парламента Первой Армянской Республики (в 1918 – 1920гг.)» (Гарник Асатрян, Виктория Аракелова, Указ. соч.).

**Печатные органы, эфирное время и общественные организации езидов
на территории Республики Армения**

Радиоэфир

Езидская программа Национального радио РА

Руководитель - Х. Тамоян

(Армянское национальное радио передает в эфир ежедневно 30-ти минутную передачу для езидов на езидском языке).

Печатные органы

Газеты: «Ездинери Дзайн», «Лалэш»¹, «Езидихана».

Общественные организации

Национальный комитет езидов

Председатель - Т. Наматян

Национальный союз езидов Армении и мира

Председатель - А. Аджоян -Тамоян

Езидский национальный союз

Председатель - А. Аджоян

Адрес: Котайкский район, село Зовуни

---

¹ 1 января 2001 года вышел в свет первый номер еженедельника «Лалэш» («Lalish») - первого зарегистрированного в Армении печатного органа езидов. Тираж «Лалэша», издаваемого Национальным комитетом езидов Армении, - 1 тысяча экземпляров.

Численность езидов и курдов по административно-территориальным единицам Республики Армения¹

<i>Область</i>	<i>Езиды</i>	<i>Курды</i>
Арагацотн	5,592	738
Арарат	5,047	-
Армавир	15,165	107
Вайоц Дзор	-	-
Гегаркуник	-	102
Котайк	3,496	204
Лори	696	-
Сюник	-	-
Тавуш	-	-
Ширак	863	-
г. Ереван	4,733	-

Численность езидов по субъектам Российской Федерации (тыс. человек)²

<i>Субъект федерации</i>	<i>Численность</i>
Волгоградская область	1,1
Краснодарский край	4,4
Москва	1,6
Нижегородская область	3,1
Новосибирская область	2,0
Ростовская область	1,6
Ставропольский край	2,4
Тамбовская область	1,0
Ярославская область	2,7
Всего в Российской Федерации	31,3

¹ По данным последней переписи населения 2001 года.

Национальная статистическая служба Республики Армения (<http://www.armstat.am/Rus/Census/cens.htm>).

² По данным всероссийской переписи населения 2002 года. Показаны субъекты с численностью езидов более 1000 человек. По всероссийской переписи 2002 года езиды учитывались отдельно от курдов-мусульман.

ԵՎԵՂԵՑԻ ԵՎ ԿԱՊԻՏԱԼ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹԻՆ ՀԻՄՆՎԱԾ ԱՌԱՋԽԱՂԱՑՈՒՄ

Հայաստանի Հանրապետության կապիտալի (լատ. *Capitalis* – հիմնական ունեցվածք) բնավիճակը տիպական է հետխորհրդային բոլոր երկրների համար: Այն է՝ կապիտալը (ֆինանսներ, գույք, արտադրական կարողություններ, արտադրամիջոցներ և այլն) ոչ թե վաստակված է, ոչ թե փոխանցվել է ժառանգական տնականության ուղիով, այլ ձեռք է գցվել արհեստականորեն, իմա՝ նախկին կացութաձևի հանրային սեփականությունը վերաբաշխվել է: Նման գործընթացն անխուսափելի էր, այն կանոնակարգել ի վիճակի չէր պետական ինքնուրույնություն իրականացնելու փորձառություն չունեցող իշխանությունը: Անկախությունն ինքնին ոչ միայն արտաքին, այլև առաջին հերթին ներքին լրջագույն մարտահրավեր է, որին հաջողությամբ դիմագրավելու գրավականը հենց նույն անկախությունն է: Խնդիրը բանիմացության կամք դրսևորելու, սեփական բազմադարյա ավանդությունների և համաշխարհային փորձի համադրման հիման վրա ճշգրիտ որոշումներ կայացնելու մեջ է:

Հայոց ազգային կապիտալն ունի 25 դարի գրավոր պատմություն, մեր ժողովրդի տնտեսական բաղադրյալն ամենահարատև, մրցունակ, մարտունակ ներազգային գործոնն է, և անհրաժեշտ է այդ վիթխարի բարեբեր ժառանգությունը օգտագործել հանուն համապետական, համազգային շահերի:

Կապիտալը մարդու կենսագործունեության ամենապարադոքսային երևույթն է: Համաշխարհային տնտեսագիտական միտքն առնվազն երեք դար առաջ ապացուցել է, որ այն երկյուղում է միայն ուժից և այդ ուժի կողմից չվերահսկվելու, չկանոնակարգվելու պարագայում վերածվում է ավերիչ երևույթի: Դրա երկու հիմնական ցուցիչներն են. ա) ինքնապահպանվելու և ինքնավերարտադրվելու նպատակով կապիտալն արագորեն ներթափանցում է իշխանության կառույցներ՝ խոչընդոտելով համատնտեսական զարգացմանը (կամ, ավելի ստույգ, այդ զարգացումը համապատասխանեցնելով սեփական հարմարությանը) և բ) բարոյականության անկում՝ որպես նյութապաշտության հետևանք: Վերջինիս դեմ պայքարը պետական կարևորագույն հիմնախնդիր է:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ «կապիտալի ազնվացման» գործընթացի իրական ուժը դրա բազմադարյա փորձառությունն ունեցող եկեղեցին է:

Քրիստոնեությունն ի սկզբանե եղել է ուրբանիստական երևույթ. հավատքը քարոզելու համար Քրիստոսն ու նրա աշակերտները տրամաբանորեն ընտրում էին մարդկային հոծ զանգվածների կուտակումների վայրեր՝ քաղաքներ, իսկ քաղաքներն, ինչպես հայտնի է, առևտրային կապիտալի օրրաններ էին: Եվ հենց քաղաքներում տեղի ունեցավ հոգևորի ու նյութականի խորհրդանիշների՝ հոգևորականի ու վաճառականի հանդիպումը:

Քրիստոնեությունը հռչակելով պետական կրոն՝ մեր ժողովուրդը ձեռք բերեց ոչ միայն ազգական հիմնարար արժեք, այլև, ելնելով սեփական եկեղեցու եզակիությունից, սկսեց գրել «կապիտալի ազնվացման» ինքնուրույն պատմությունը:

Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ եկեղեցին միանգամայն իրավացիորեն կապիտալը մշտապես ընկալել է որպես թե՛ համամարդկային քաղաքակրթական, թե՛ ազգային արժեք: Այն մեծագույն հաջողությամբ կարողացել է կապիտալի ներկայացուցիչների մեջ սերմանել ավետարանական ճշմարտություններ, վերացնել կյանքի վաղանցիկության աղետաբեր զգացումը և համոզել, որ ազգանվեր դրամատերն իր վարձքը կստանա թե՛ երկրային, թե՛ վերերկրային կյանքում: Դա եկեղեցուն հնարավորություն է ընձեռել կապիտալից ստանալ ֆինանսանյութական նպաստ, իրականացնել ազգապահպանական առաքելություն՝ միաժամանակ կապիտալին հաղորդելով ազգային բնույթ: Եվ սա մեր եկեղեցու ևս մեկ անգնահատելի ձեռքբերումներից է:

Այդ նպաստը կոչվում է *բարեգործություն*, ինչը «կապիտալի ազնվացման» առաջնային գործիքն է: Հայոց կապիտալի պատմության, սփյուռքահայ տասնյակ համայնքների ծագման ու զարգացման օրինաչափությունների գիտական հետազոտությունը հիմք է տալիս հստակորեն սահմանելու բարեգործության երևույթը: Այն ունի երկու տարատեսակ՝ *անանուն* և *հրապարակային*: Առաջինը բարերարության գազաթնակետն է. դա կարելի է պայմանականորեն ընդունել որպես Աստծո և մարդու միջև գաղտնի գործարք, որի միջնորդը եկեղեցին է: Երկրորդը հանրահայտն է, սակայն եթե նկատի ունենանք, որ գոռոզությունը լրջագույն մեղքերից է, ապա ակնհայտ է, որ բարի արարքի անտեղի տարփողումը, դրանով հականե-հանվանե պարծենալը, շահատակելը ոչ միայն հակասում է պատվիրանին, այլև արժեզրկում բարերարության գաղափարը: Հետևաբար, բարեգործության մասին հարկ է խոսել նրբանկատությամբ, և դրա իրավունքն, առաջին հերթին, ունի եկեղեցին:

Բարերարությունը ծնվել է կրոնից (պատահական չէ, որ առաջին հայ բարեգործը համարվում է Ներսես Մեծ կաթողիկոսը, IVդ.) և պարունակում է վիթխարի դաստիարակչական իմաստ: 17 դարի հայոց բարեգործության պատմությունն ապացուցում է, որ մենք ունենք կապիտալի բարձրակարգ մշակույթ, բարեսիրության ճանապարհով անմահանալու մշակույթ: Դրա դրսևորումները բազմաթիվ են. օրինակ, Անիի ամենաունևոր մարդը՝ Տիգրան Հոնենցը (XIIIդ.), ոչ միայն եկեղեցի կառուցեց, այլև անբավ ունեցվածք նվիրաբերեց: Աստվածատուր Օղլանքեշիշյանը (XVIIդ.) իտալական Լիվոռնո քաղաքում 7 տարի եկեղեցի կառուցեց, որի բակում էլ գոհվեց: Ալ.Մանթաշյանցը 1904թ. ավելի քան 1,5 մլն ֆրանկով Փարիզում կառուցեց Սբ Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին և որպեսզի հետագայում իր ժառանգները որևէ գայթակղություն չունենային՝ այն նոտարական ակտով նվիրեց: Թվարկումը կարելի է երկար շարունակել:

Եթե այս բազմադարյա մշակույթը փորձենք համադրել ՀՀ իրականությանը, ապա կնկատենք, որ գտնվում ենք սաղմնային փուլում: Եկեղեցին ու պետությունը գտնվում են քաղաքակիրթ «ապահարզանի» վիճակում, սակայն սահմանադրական տարանջատումն ամեննին չի ենթադրում անհաղորդ գործակցություն: Սբ Էջմիածինն ունի կարևորագույն պետականաստեղծ առաքելություն, և դրա առաջնահերթություններից մեկը բարեգործությունն քարոզելու ճանապարհով հանրային բարոյական անկմանը դիմագրավելն է: Սակայն հարց է ծագում՝ եկեղեցին ունի՞ 17-ից թեկուզ մեկ դարի հավատապաշտ դրամատերերի ամփոփագիր...

Նկատենք, որ Ռուսական Ուղղափառ եկեղեցու Սինոդն արդեն երկու անգամ (5 տարին մեկ), մտահոգվելով իր բազմաքանակ հոտի հոգևոր խնդիրներով, կազմակերպել է խորհրդածոդովներ՝ եկեղեցի ու բիզնես, բարոյականություն ու գործարարություն թեմաներով, դրանց հրավիրելով ռուսական կապիտալի ականավոր ներկայացուցիչներին: Թերևս նպատակահարմար է, որպեսզի մեր եկեղեցին վարվի նույն կերպ՝ հրավիրել հայաստանաբնակ ու սփյուռքահայ նվիրյալ դրամատերերին և նրանց առաջադրել կոնկրետ խնդիրներ՝ ի շահ ազգի ու պետության...

Խաչատուր Դադայան
«Նորավանք» հիմնադրամ

БОЖЬЯ СТРАНА?¹

Евангелисты и внешняя политика

Религия всегда была и остается важнейшим фактором, определяющим политику, стратегию, национальную идентичность и культуру США. Она создает национальный характер, помогает формировать представления о внешнем мире и воздействует на восприятие событий, происходящих за пределами собственной страны. Религия объясняет как самоощущение американцев в качестве избранного народа, так и их убежденность в том, что они должны распространять свои ценности по всему миру. Конечно, не все американцы верят в такие вещи, а те, кто верит, часто яростно спорят друг с другом об их точном значении. Но адептов подобных идей достаточно для того, чтобы последние оказывали глубокое влияние на поведение страны и за рубежом, и у себя дома.

С одной стороны, религия – это настолько важная часть жизни Соединенных Штатов, что она превращается в смесь всевозможных воззрений. Приверженцы самых различных взглядов на важнейшие вопросы регулярно привлекают в качестве аргумента религиозные принципы, а страна настолько разнообразна в религиозном отношении, что любая мыслимая внешняя политика где-нибудь да и обязательно найдет себе поддержку.

Но баланс сил между различными религиозными направлениями со временем меняется. За период жизни последнего поколения это изменение приобрело весьма значительные масштабы и имело серьезные последствия. Более консервативные течения американского протестантизма обзавелись новыми последователями, а либеральный протестантизм, который доминировал в середине XX века, сдал свои позиции. Этот сдвиг уже существенно трансформировал внешнюю политику США.

Однако широкое осознание этих перемен – дело будущего, отчасти потому, что большинство американских и зарубежных ученых, изучающих вопросы внешней политики, относительно мало знакомы с консервативным американским протестантизмом. Значение, например, того факта, что суждения евангелиста, преподобного Билли Грэма, порождают совершенно иные подходы к внешнеполитическим отношениям, чем взгляды, популярные в фундаменталистском Университете Боба Джонса, как правило, недооценивается. На самом же деле тонкие богословские и культурные различия могут иметь и имеют весьма важные политические последствия. Следовательно, интерпретация влияния, которое оказывают на внешнюю политику Америки происходящие в ней религиозные перемены, требует более пристального рассмотрения тех, кто собрался в большом молельном шатре американского протестантизма.

Почему мы сосредоточились исключительно на протестантизме? Ответ отчасти состоит в том, что именно эта ветвь христианской религии в основном сформировала национальную идентичность страны и до сих пор остается (хотя уже в незначительной степени) религией большинства. Более того, перемены в католицизме (вторая основная конфессия и самая крупная единая религиозная община в стране) представляют собой более смешанную картину и в меньшей степени воздействуют на внешнюю политику. И, наконец, остальные религиозные группы в Соединенных Штатах оказывают на политику существенно меньше влияния.

---

¹ «Россия в глобальной политике», № 5, сентябрь - октябрь 2006.

Вопрос фундаментальных принципов

Чтобы разобраться в том, каким образом современные изменения в протестантизме начинают сказываться на внешней политике США, следует понять ту роль, которую религия исторически играла в общественной жизни страны. Религиозная традиция Соединенных Штатов, выросшая из Реформации XVI столетия в Англии и Шотландии, на протяжении долгого времени включала в себя много отличных друг от друга идеологий и мировоззрений. Наибольший вес, однако, имели три направления: строгая традиция, которую можно назвать фундаментализмом, прогрессивная и этическая традиция, известная как либеральное христианство, и более широкая евангелическая традиция. (У пятидесятников есть теологические отличия от евангелистов-непятидесятников и фундаменталистов, однако пятидесятничество – ответвление евангелистского учения, и тем самым большинство американских пятидесятников в нашем случае можно причислить к евангелистам.)

Было бы ошибкой считать, что деление на эти категории имеет абсолютно четкий характер. Большинство американских христиан смешивают и комбинируют богословские и социальные идеи из этих и других направлений протестантской и христианской мысли, не слишком заботясь об их согласованности. И, тем не менее, описание специфики каждого направления и ее воздействия на роль Соединенных Штатов в мире облегчит понимание того, как изменения в религиозном балансе отражаются на поведении страны.

Фундаменталисты, либеральные христиане, евангелисты – все они являются частью исторически ведущего направления американского протестантизма и в этом качестве испытали на себе в начале XX века глубокое воздействие противостояния между фундаменталистами и модернистами. На протяжении большей части XIX столетия большинство протестантов верили, что наука подтверждает библейское учение. Однако, когда дарвинистская биология и научный «высший критицизм» (метод анализа Библии, который состоит в датировании и выяснении авторства книг Писания. – **Ред.**) начали все больше ставить под сомнение традиционные взгляды на авторство и подлинность Библии, американское протестантское движение раскололось. Модернисты утверждали, что лучший способ защитить христианство в век просвещения – это встроить новые знания в богословие, и ведущие протестантские течения последовали этой логике. Фундаменталисты считали, что необходимо сохранять лояльность «фундаментальным основам» протестантской веры, таким, к примеру, как признание достоверности библейского текста.

Раскол произошел и в стане самих фундаменталистов. Эта группа распалась на два течения, разница между которыми изначально определялась как культурными особенностями и свойствами темперамента, так и трактовкой учения. «Сепаратисты» утверждали, что истинно верующие должны покинуть церкви, которые идут на компромисс с модернизмом или терпимо относятся к любым его формам. По мере того как общество и культура США становились все более светскими и плюралистичными, сепаратисты во все возрастающей степени отстранялись от политического и культурного процесса.

Другое направление искало возможности для участия в жизни остального мира; изначально оно называлось неоевангелизмом. Сегодня сепаратисты гордо продолжают именоваться фундаменталистами, в то время как неоевангелисты отказались от приставки и ныне известны просто как евангелисты.

Три современных течения американского протестантизма (фундаменталисты, либералы и евангелисты) порождают очень непохожие идеи о том, какой должна быть роль страны в мире. В данном контексте самые важные расхождения касаются, во-первых, меры оптимизма в отношении возможностей для установления стабильного, мирного и просвещенного миропорядка и, во-вторых, степени важности, которую каждое из этих течений приписывает различию между верующими и неверующими. В двух словах, фундаменталисты испытывают глубокий пессимизм в связи с перспективами миропорядка и считают раскол между верующими и неверующими непреодолимым. Либералы относятся к будущему миропорядка с оптимизмом и не видят

большой разницы между христианами и неверующими. А евангелисты находятся где-то посередине между этими двумя крайностями.

Те, кто причисляет себя к фундаменталистам, составляют довольно неоднородную группу. Это объясняется отчасти тем, что данное понятие имеет много конкурирующих между собой определений, а также тем, что в соответствии с децентрализованным и разнородным характером американского протестантизма не существует общепризнанного официального органа, который мог бы определить, кто такие фундаменталисты и во что они верят. В нашем случае термин «фундаменталист» включает в себя три характеристики: признание высочайшего авторитета и божественности Библии; глубокая решимость защищать исторический протестантизм от римско-католических, а также модернистских, светских и нехристианских влияний; убежденность в необходимости для верующих отделить себя от нехристианского мира.

Фундаменталистов можно повсеместно найти в среде консервативных протестантских христиан; в число же последователей некоторых течений, справедливо считающихся евангелическими (таких, как южные баптисты и лютеране Миссурийского синода), входят группы, образующие заметное меньшинство, которое обоснованно можно назвать фундаменталистскими.

Фундаменталистские течения – такие, как ультракальвинистская Ортодоксальная пресвитерианская церковь, – обычно имеют меньше адептов, чем либеральные и евангелические. Это происходит отчасти по той причине, что фундаменталисты предпочитают маленькие, однородные и строго следующие доктрине организации более крупным и разнородным. Еще одна причина заключается в том, что многие фундаменталистские конгрегации стремятся сохранять независимость от каких-либо конфессиональных структур.

Со стороны фундаментализм видится многими как антиинтеллектуальное и эмоциональное движение. И правда: большинство консервативных американских протестантов придают огромное значение эмоциональному и личному духовному опыту. Но разница между фундаменталистами и евангелистами не в том, что первые более эмоциональны в своих убеждениях, а в том, что они проявляют больше упорства в стремлении довести свои идеи до их логического завершения. Фундаменталисты больше, чем евангелисты, заинтересованы в выработке последовательного и всестороннего «христианского мировоззрения» и в его систематическом приложении к миру.

Одно дело – отвергать (как свойственно многим евангелистам) теорию эволюции Дарвина, поскольку в силу личного опыта Библия считается непогрешимым руководством. И совершенно другое – развивать (как делают некоторые фундаменталисты) альтернативную парадигму «научного креационизма», писать соответствующие учебники и добиваться введения его преподавания в школах либо забирать своих детей из тех учебных заведений, в которых этот курс отсутствует. Институты, где доминируют фундаменталисты – такие, как Движение независимых баптистов (*Independent Baptist movement*) и Университет Боба Джонса, – это не расадники экстатических проповедников-ревивалистов, заклинающих змей (ревивализм – религиозное движение в протестантизме за духовное «возрождение». – Ред.), а центры серьезных, хотя подчас и нетрадиционных исследований.

После серии теоретических и политических поражений в 1920-е и 1930-е годы фундаменталисты отступили, погрузившись в изоляцию и пессимизм, что не соответствовало оптимистической ориентации американского протестантизма XIX века. В результате они заняли оборонительную и отстраненную позицию, заметно напоминающую пуританский кальвинизм первых лет Новой Англии. Подобно пуританам, большое число фундаменталистов придерживаются мрачного взгляда, что между немногими душами, которые Бог избрал для спасения, и множеством обреченных на пребывание в аду существует непреодолимая пропасть.

Кальвинисты когда-то пытались создавать теократические сообщества. В Шотландии такие попытки предпринимали ковенантеры (сторонники «Национального ковенанта» 1638-го – манифеста шотландского национального движения в защиту пресвитерианской церкви. – Ред.) и Партия пресвитерианской церкви; в Англии они осуществлялись во времена правления Оливера Кромвеля, а в Новой Англии – в течение всего XVII века. Но в последние три столетия бес-

компромиссные фундаменталисты начали считать строительство теократического государства и менее привлекательной, и менее осуществимой задачей. Дело не только в том, что в свете демографических перемен им было трудно представить себе обстоятельства, при которых они могли бы составлять большинство.

История прошлых сообществ также показывает, что последующие поколения не обладают рвением основателей. Помудревшие и помрачневшие под влиянием этого горького опыта, современные американские фундаменталисты обычно полагают, что человеческие попытки усовершенствовать мир могут увенчаться лишь весьма ограниченным успехом. Они соглашались с проповедником XIX столетия Дуайтом Муди, который в ответ на призывы сосредоточить усилия на политической деятельности заявил: «Я смотрю на этот мир, как на корабль, потерпевший крушение. Господь послал мне спасательную шлюпку и сказал: “Муди, спасай все, что можешь”».

Если к перспективам социальных реформ внутри Соединенных Штатов фундаменталисты склонны подходить с пессимизмом, то к идее миропорядка, основанного на светской морали и глобальных институтах, таких, как ООН, они относятся с неприкрытой враждебностью. Поскольку фундаменталисты лучше многих американцев знакомы с историями о преследовании христиан за рубежом, они не считают морально допустимым сотрудничать с правительствами, которые притесняют церковь, запрещают христианский прозелитизм или же наказывают согласно мусульманским законам за переход в христианскую веру. К таким институтам, как ООН, которые признают легитимность данных правительств, они применяют слова пророка Исая: «Мы заключили союз со смертью и с преисподнею сделали договор». Не случайно в популярной серии романов «*Left Behind*» (цикл «Оставленные» Тимоти Лахея и Джерри Дженкинса. – Ред.), изображающей конец света с фундаменталистской точки зрения, в образе приходящего к власти Антихриста выступает Генеральный секретарь ООН.

Наконец, фундаменталисты привержены апокалиптическому видению конца света и Страшного суда. Толкуя Библию буквально, они верят, что мрачные пророчества и в Ветхом Завете, и в Новом Завете, в особенности в Апокалипсисе, предрекают грандиозные и ужасные события, которые поставят точку в человеческой истории. Сатана и его смертные приспешники начнут последний мятеж против Господа и его избранных; верующим придется испытать ужасные преследования, однако Христос восторжествует над врагами и воцарится на новых небесах и новой земле. Этот сценарий не слишком согласуется с идеей постепенного продвижения к светской утопии, основанной на развитии технологий и сотрудничестве разумных представителей всех религиозных традиций.

Либеральное мышление

Либеральные христиане видят суть христианства скорее в его этическом учении, чем в классических доктринах. Уже в XVII веке это течение христианской мысли старалось демифологизировать религию: отделить зерна нравственного вдохновения от плевел легенды, которыми оно предположительно обросло. Либеральные христиане скептически относятся к сложным догматам, касающимся природы Иисуса и Троицы, которые были разработаны в первые века истории Церкви. Они далеки от принятия различных библейских сюжетов (Сотворение мира за семь дней, сады Эдема или Всемирный потоп) в буквальном смысле. Их скептицизм нередко распространяется также на физическое воскресение Иисуса и различные приписываемые ему чудеса. Вместо того чтобы верить, будто Иисус был сверхъестественным существом, либеральные христиане рассматривают его как возвышенного учителя морали, чьему примеру они стараются следовать, ведя жизнь, полную служения ближним – зачастую в первую очередь беднякам. Унитарная церковь, которая пустила корни в Соединенных Штатах в 1794 году благодаря усилиям английского ученого и богослова Джозефа Пристли, является примером течения, базирующегося на этих ключевых идеях.

Пристли был другом Бенджамина Франклина и оказал значительное теологическое влияние на Томаса Джефферсона, хотя оба предпочитали посещать епископальные службы. После того как дарвинизм и библейский критицизм заставили и других поставить под сомнение достоверность множества описанных в Библии историй, либерализм широко распространился среди ведущих протестантских течений (включая методистов, пресвитерианцев, американских баптистов, конгрегационалистскую, епископальную и лютеранскую церкви), к которым в основном принадлежали общественные, интеллектуальные и экономические элиты Соединенных Штатов.

Хотя христиане, придерживающиеся более консервативной доктрины, часто считают, что сторонники прогресса не вписываются в главную линию христианства, либеральные христиане претендуют на то, чтобы представлять самую суть протестантизма. С их точки зрения, Реформация была первой стадией возвращения к истинной сущности их религии. Первые реформаторы очистили церковь от практики продажи индульгенций и таких идей, как чистилище, непогрешимость пап и пресуществление (превращение элементов причастия – хлеба и вина – в плоть и кровь Иисуса Христа. – **Ред.**). Нападая на такие устоявшиеся христианские доктрины, как Троица, первородный грех и существование преисподней, либеральные христиане сегодня убеждены, что просто следуют «принципу протестантизма».

Либеральные христиане видят гораздо меньшую разницу между христианами и нехристианами, чем последователи остальных ведущих течений американского протестантизма. Они верят, что основные моральные нормы одинаковы на всем белом свете. Буддисты, христиане, индуисты, иудеи, мусульмане и даже неверующие могут прийти к согласию о том, что такое хорошо и что такое плохо; в каждой религии есть зерно этической истины. Идея Церкви как сверхъестественного сообщества, члены которого удостоены особой благодати, играет в либеральном христианстве очень незначительную роль.

Поскольку большинство либеральных христиан (за исключением «христиан-реалистов», таких, как богослов Рейнгольд Нибур) не признают догмата первородного греха, они с оптимизмом смотрят на перспективы международного миропорядка и таких организаций, как ООН. И в самом деле, либеральные христиане часто воспринимали борьбу за установление Царства Божьего как призыв к поддержке прогрессивных политических начинаний и внутри страны, и за рубежом. Они утверждают, что мрачные пророчества Откровения Иоанна Богослова указывают на трудность установления на Земле социальной справедливости, однако такой порядок, несмотря ни на что, наступит, если все будут совместно трудиться над его строительством.

Либеральный протестантизм доминировал в мировоззрении американских политических классов в период Второй мировой войны и Холодной войны. Такие лидеры, как Франклин Рузвельт, Гарри Трумэн, Дин Ачесон, Дуайт Эйзенхауэр и Джон Фостер Даллес, как и большая часть американской элиты того времени, находились под значительным влиянием этой традиции. Либеральный христианский подход также открыл двери для сотрудничества с римскими католиками и иудеями, которые тогда приобретали все больший вес в Соединенных Штатах. Доля оптимизма, который многие либеральные христиане питают сегодня в отношении вопросов мирового порядка и сотрудничества поверх этнических и религиозных барьеров, отражает их предыдущие успехи в формировании консенсуса внутри страны.

В последние годы, однако, либеральное христианство столкнулось с несколькими проблемами. Во-первых, либеральный протестантизм имеет тенденцию растворяться в секуляризме: следование «принципу протестантизма» выводит его членов из церкви. В результате численность последователей либеральных, ведущих, конфессий сегодня сокращается, и к тому же быстро. Во-вторых, либеральные христиане нередко довольно вяло занимаются «религиозными» вопросами и начинаниями. Они могут бороться за сохранение окружающей среды как члены экологической организации *Sierra Club* или за права человека в рамках организации *Amnesty International*, однако эта деятельность протекает в светском мире. В-третьих, либеральные христиане постепенно утрачивают свою традиционную роль собирателей межконфессионального сообщества, поскольку от них отдаляются и католики (из-за их позиции по таким вопро-

сам, как аборт и права гомосексуалистов), и иудеи (вследствие того, что они все меньше поддерживают Израиль). Наконец, сами основные конфессии все больше поляризуются по таким вопросам, как права гомосексуалистов. Поглощенные внутренними битвами, они меньше способны влиять на американское общество, как таковое.

Евангелисты и золотая середина

Евангелисты, принадлежащие к последнему из трех ведущих течений американского протестантизма, находятся посередине между фундаменталистами и либералами. Их основные убеждения имеют общие корни с принципами фундаменталистов, но на евангелические идеи о мире сильно повлиял свойственный американскому обществу оптимизм. Хотя внутри этой группы и существует значительное разнообразие богословских позиций, в целом ее идеология базируется на «мягком кальвинизме» нидерландского теолога XVI века Якоба Арминия, мыслях английских евангелистов – таких, к примеру, как Джон Уэсли (продолжавший традиции немецкого пиетизма), а в Соединенных Штатах – на опыте «Великого пробуждения» XVIII века (религиозное движение, которое началось в Новой Англии и распространилось во всех североамериканских колониях. – **Ред.**) и последующих периодов религиозного возрождения.

Ведущее евангелическое течение в Соединенных Штатах – это Южная баптистская конвенция численностью 16,3 млн прихожан, что делает ее самой многочисленной протестантской общиной в стране. Вторые по количеству верующих-евангелистов – афроамериканские церкви, включая Национальную баптистскую конвенцию США (*National Baptist Convention, USA*) и Национальную баптистскую конвенцию Америки (*National Baptist Convention of America*), каждая из которых насчитывает примерно по 5 млн прихожан. Преимущественно афроамериканская Церковь Бога во Христе (5,5 млн верующих) является наиболее многочисленным объединением пятидесятников в стране, а стремительно растущая община «Ассамблеи Божьи» (2,7 млн) – самая крупная организация пятидесятников, в которой не преобладают афроамериканцы. Лютеранская церковь – Миссурийский синод (*Lutheran Church – Missouri Synod*) – вторая по численности (2,5 млн) евангелическая община с преобладанием белых. Как и фундаменталистов, белых евангелистов можно часто найти в независимых конгрегациях и среди приверженцев малых течений. Так называемые парацерковные организации, такие, как «Лагерь крестовых походов за Христа» (*Campus Crusade for Christ*, известная в России как «Новая жизнь». – **Ред.**), «Хранители обетования» (*Promise Keepers*), «Библейские переводчики Уиклифа» (*Wycliffe Bible Translators*), часто подменяют или дополняют традиционные евангелистские структуры.

Евангелисты похожи на фундаменталистов в нескольких отношениях. И те, и другие придают большое значение христианским догматам, а не только этическому учению. С точки зрения обеих групп, акцент, который либералы делают на этике, означает веру в то, будто добрые дела и соблюдение морального закона – это путь к Богу, что в глазах евангелистов и фундаменталистов является предательством благовестия Христа. По причине первородного греха, утверждают они, человечество все равно полностью не способно следовать каким-либо нравственным установлениям.

Фундаментальное послание христианства заключается в том, что людские попытки быть угодными Богу посредством соблюдения высоких этических норм обречены на неудачу; только распятие и воскресение Христа способно спасти человека. Признание своей грешной природы и принятие жертвы Христа – это то, что и евангелисты, и фундаменталисты имеют в виду, когда говорят о «рождении заново» (*Born Again Christian* – буквально: «заново родившийся христианин»). Считается, что своим вторым рождением такие христиане обязаны не классическому крещению, а «прямой связи с Богом». – **Ред.**) Когда либеральные христиане кладут в основу своей доктрины этику, фундаменталисты и евангелисты сомневаются, известен ли вообще этим либералам смысл христианства.

Евангелисты также придают большое значение разнице между спасенными и не спасенными. Подобно фундаменталистам, они верят, что те, кто умирает, не приняв Христа, обречены

на вечное отлучение от Бога. Они также согласны с фундаменталистами в том, что «непросвещенные» («*natural*») люди – те, кто не был «спасен», – самостоятельно не способны сделать ни одного доброго дела.

Наконец, большинство (хотя не 100 процентов) евангелистов разделяют подход фундаменталистов к вопросу о конце света. Практически все они верят, что библейские пророчества исполнятся, а большая часть согласна с фундаменталистами в том, что второе пришествие Христа произойдет раньше, чем предсказанное установление тысячелетнего царства мира (так называемая доктрина премиллениаризма). В конечном итоге все самостоятельные попытки человека построить мир на Земле потерпят неудачу.

Учитывая это сходство, неудивительно, что многие наблюдатели нередко путают евангелистов с фундаменталистами, считая первых просто разбавленным вариантом вторых. Однако существуют важные различия между взглядами фундаменталистов и евангелистов на мировоззренческие проблемы. Хотя богословские позиции по этим вопросам могут отличаться лишь нюансами и формальностями, в целом евангелисты обычно действуют под влиянием более оптимистичной версии кальвинизма. Строгая позиция заключается в том, что Крестная жертва Христа была предназначена лишь для небольшого числа душ, которые Бог намеревался спасти; остальные же не имеют шанса на спасение. И психологически, и доктринально американским евангелистам в целом свойственны менее суровые взгляды. Они верят, что блага спасения потенциально доступны всем и что Бог дает каждому достаточно благодати, чтобы обрести способность при желании выбрать путь спасения. Строгая кальвинистская доктрина разделяет человечество на два лагеря, между которыми мало общего. Согласно господствующим взглядам евангелистов, Бог любит каждую душу, невыразимо печалится об утрате любой из них и горячо стремится спасти их все.

Все христиане, будь то фундаменталисты, либералы либо евангелисты, признают, по крайней мере формально, свой долг относиться с любовью и сочувствием ко всем – как к братьям по вере, так и к нехристианам. Евангелисты относятся к этому требованию с особым рвением. Они верят, что еще существуют возможности спасти для Христа миллиарды гибнущих душ. Пример, который подают христиане своей повседневной жизнью, помощь, которую они оказывают нуждающимся, и эффективность их проповеди Евангелия – все это может привести к Христу потерянные души и помочь исполнить Божий замысел. Евангелисты постоянно подчеркивают важность долга христиан перед миром. Отчасти благодаря этому евангелисты часто проявляют готовность и даже стремятся к социальной активности и сотрудничеству с неверующими в рамках проектов по улучшению благосостояния людей, даже несмотря на то, что продолжают верить, будто те, кто отверг Христа, не смогут соединиться с Богом после смерти.

Реакцию евангелистов часто бывает трудно предсказать. Шокированные результатами недавних опросов, показавшими, что значительное большинство американцев отвергают теорию эволюции, интеллектуалы и журналисты в США и за рубежом приготовились к отражению массивной атаки на дарвинистскую науку. Однако никакого нападения не последовало. Общественное мнение в США давно отвергает дарвинизм, однако даже в таких штатах, как Алабама, Миссисипи и Южная Каролина, где имеется многочисленное и активное христианское население, в государственных университетах продолжают преподавать астрономию, генетику, геологию и палеонтологию, не заботясь о религиозной космологии, а научное сообщество Соединенных Штатов продолжает оставаться самым успешным в мире.

Большинство евангелистов не находят ничего странного в этом видимом противоречии. И менять они, в отличие от фундаменталистов, ничего не стремятся. Прагматизм культуры США, сочетаясь с некоторым антиинтеллектуализмом евангелической религии, создает очень широкую публичную терпимость к тому, что в глазах некоторых может выглядеть как нестерпимый уровень когнитивного диссонанса (состояние, характеризующееся столкновением в сознании индивида противоречивых знаний, убеждений и поведенческих установок относительно некоторого объекта или явления. – **Ред.**). В XVII столетии пуританский Гарвард был против космологии Коперника, но сегодняшняя евангелическая Америка вполне согласна с тем, что проти-

воречие между библейской хронологией и датируемым возрастом окаменелостей останется неразрешенным. Что не нравится евангелистам, так это то, что некоторые называют «сциентизмом»: речь идет о попытке преподавать эволюцию либо любой другой предмет таким способом, который исключает допущение возможности существования и деятельности Бога.

Евангелисты более оптимистично, чем фундаменталисты, относятся к перспективам нравственного прогресса. Та меньшая часть из них, которая придерживается доктрины пост-миллениаризма (считая, что второе пришествие Христа произойдет не до, а после установления тысячелетнего царства мира на Земле), убеждена, что рост морального уровня может продолжаться, пока человеческое общество не достигнет состояния святости. И что религиозное развитие отдельных людей и обществ может привести к установлению царства мира благодаря постепенному совершенствованию. Такой взгляд на историю вполне совместим с оптимизмом либеральных христиан, с которыми евангелисты действительно много раз объединялись в ходе исторического развития США ради совместной работы по совершенствованию и внутренней, и международной морали. Хотя премиллениаристское большинство в меньшей степени верит в окончательный успех таких усилий, американские евангелисты зачастую допускают возможность улучшения человечества в краткосрочном плане.

Этот оптимизм евангелистов был описан и осмыслен в опубликованной в 2005 году книге *«Imagine! A God-Blessed America: How It Could Happen and What It Would Look Like»* («Представьте себе! Благословенная Богом Америка: как это могло бы случиться и на что было бы похоже») консервативного евангелиста Ричарда Лэнда. «Я верю, – заявляет автор, – что в нашей стране может состояться второе «Великое пробуждение» (*The Great Awakening* – период резкого усиления религиозности, «пробуждения от грехов к служению Господу» в колониальной Северной Америке XVIII века, особенно в Новой Англии. – Ред.), возрождение всей нации... Священное Писание говорит нам, что никто не знает наверняка день или час второго пришествия. Так что мы не имеем права отвернуться от мира со всеми его бедами. Нигде в Писании нас не призывают пессимистически затвориться в христианских гетто, выхватывая из мира новообращенных».

Равновесие сил

В последние десятилетия в равновесии сил между религиозными группами в США произошли значительные изменения. Численность прихожан либеральных, исторически доминировавших ведущих протестантских церквей достигла максимума в основном в 1960-е. С тех пор количество членов этих общин резко упало, хотя число американских христиан в целом возросло. По данным *Christianity Today*, с 1960 по 2003 год численность последователей ведущих направлений сократилась более чем на 24% – с 29 млн до 22 миллионов. Доля на рынке уменьшилась еще резче. В 1960-м более 25% членов всех религиозных групп в Соединенных Штатах относились к семи ведущим протестантским течениям; к 2003 году эта цифра сократилась до 15%. *Pew Research Center* сообщает, что в 1988-м 59% американских протестантов причисляли себя к ведущим направлениям протестантизма; к 2002–2003 годам этот показатель упал до 46%. За тот же период количество протестантов, считающих себя евангелистами, выросло с 41% до 54%.

В 1965-м к епископальной церкви в США принадлежало 3,6 млн человек – 1,9% от общей численности населения. К 2005 году в стране насчитывалось только 2,3 млн членов епископальной церкви – 0,8% населения. Количество приверженцев Объединенной методистской церкви снизилось с 11 млн в 1965-м до 8,2 млн в 2005 году. Число последователей пресвитерианской церкви (США) сократилось за то же время с 3,2 млн до 2,4 млн, а прихожан Объединенной церкви Христа стало наполовину меньше.

В течение того же периода к Южной баптистской конвенции примкнули более 7 млн верующих, в результате чего она превратилась, несмотря на некоторые признаки замедления роста после 2001-го, в крупнейшую протестантскую общину страны. В 1960–2003 годах это направление приобрело больше «душ», чем потеряли методисты, пресвитериане, епископальная церковь и Объединенная церковь Христа, вместе взятые. В 1960-м методистов в Соединенных

Штатах насчитывалось почти на 2 млн больше, чем южных баптистов; к 2003 году последних оказалось больше, чем в совокупности методистов, пресвитериан, прихожан епископальной церкви и Объединенной церкви Христа.

Влияние этих тенденций на национальную политику обнаружить нетрудно. Верующие, которые считают себя евангелистами, составляли примерно 40% от всего электората, голосовавшего в 2004-м за Джорджа Буша-младшего. В 2000 году он получил от белых евангелистов 68% голосов, а в 2004-м – 78%. (Большинство афроамериканских евангелистов продолжают голосовать за демократов. Что касается выходцев из Латинской и Центральной Америки, то в этой среде Буш пользовался значительно большей поддержкой у растущего протестантского меньшинства, чем у католиков; однако и протестанты, и католики из этой группы скорее поддерживали Буша, если они являлись практикующими верующими.) Евангелисты сыграли важнейшую роль также и на выборах в Палату представителей и Сенат, и число членов Конгресса, причисляющих себя к евангелистам, выросло примерно с 10% в обеих палатах в 1970 году до более 25% в 2004-м.

Фундаменталисты, несмотря на некоторый рост их численности и политического присутствия, остаются менее влиятельными. Это происходит отчасти потому, что повсеместный оптимизм американского общества продолжает ограничивать привлекательность ультракальвинистской теологии. Более того, религиозная политика в Соединенных Штатах по-прежнему зависит от силы тех или иных коалиций, но фундаменталистская теология, которая продолжает рассматривать католицизм как зловерный культ, плохо приспособлена для игр. Что еще хуже, и сами фундаменталисты разрываются между двумя несовместимыми политическими позициями – угрюмым удалением от проклятого мира и амбициозной попыткой построить новое пуританское сообщество.

Наконец, многие евангелисты остаются невосприимчивы к фундаменталистским установкам. «Я верю слову Божьему, но не схожу от этого с ума», – объяснил преподобный Фрэнк Пейдж, новый президент Южной баптистской конвенции после своего избрания в июне 2006 года.

Во внешнем мире

Растущее влияние евангелистов отразилось на внешней политике США несколькими путями, приведя к изменениям, которые в особенности заметны в двух вопросах. Во-первых, придерживающееся евангелических воззрений руководство страны меняет приоритеты и методы в том, что касается политики в сфере гуманитарной помощи и прав человека, одновременно усиливая внимание как к оказанию помощи за рубежом, так и к защите прав человека. Во-вторых, усилилась поддержка Вашингтоном Государства Израиль, несмотря на то, что либеральный христианский истеблишмент дистанцировался от Иерусалима.

Это не означает, что под воздействием политического влияния евангелистов Соединенные Штаты сегодня движутся в абсолютно новом направлении в данных и иных сферах. По крайней мере, отдельные эпизоды этого фильма мы уже видели раньше: евангелисты были господствующей силой в американской культуре в течение большей части XIX века и начала XX столетия. Но, так или иначе, ориентация страны заметно меняется в последние годы.

Евангелисты англо-американского мира издавна поддерживали политику оказания гуманитарной помощи и защиты прав человека на глобальной основе. Например, во главе британского движения против рабства стоял евангелист Уильям Уилберфорс. Евангелисты последовательно поддерживали движения за национальное освобождение XIX века (часто это касалось борьбы христианских меньшинств за освобождение от османского ига). Они также возглавляли многие реформистские кампании, нередко имевшие феминистскую направленность: против сати (самосожжение вдов вместе с телом мужа) в Индии, против бинтования ступней ног у девочек в Китае, в поддержку образования женщин во всех развивающихся странах и против сексуального рабства (торговля «белыми рабынями») по всему свету. Евангелистов издавна беспокоили также проблемы Африки.

Когда евангелисты недавно вновь оказались на руководящих позициях в политике США, они стали продвигать аналогичные цели, придавая новые импульсы и вкладывая средства в гуманитарные усилия США. При президенте Буше и активной поддержке со стороны Майкла Джерсона (евангелист, который [до 2006-го] был старшим политическим советником и спичрайтером Буша) помощь США странам Африки выросла на 67%, включая 15 млрд долларов дополнительного финансирования – средств, выделенных на программы по борьбе с ВИЧ и СПИДом. Такие африканские политики, как Олусегун Обасанджо из Нигерии и Йовери Мусевени из Уганды, подчеркивали свои собственные евангелические устои для того, чтобы добиться поддержки в Вашингтоне подобно тому, как делали когда-то [исповедовавшие христианство] Сунь Ятсен и мадам Чан Кайши из Китая. Благодаря давлению евангелистов усилия по искоренению торговли людьми и сексуального порабощения женщин и детей стали играть более важную роль в политике Соединенных Штатов, которые возглавили борьбу за прекращение военных действий в Судане. Рик Уоррен, пастор евангелической мегацеркви в Южной Калифорнии и автор книги «Целеустремленная жизнь» («*The Purpose Driven Life*» – бестселлер номер один за всю историю издательского дела в США), мобилизовал все 22 тыс. своих прихожан на оказание помощи в борьбе со СПИДом во всем мире (проведя у себя конференцию на эту тему и тренинг волонтеров) и на налаживание связей с церквями в Руанде.

Евангелисты, однако, не просто следовали курсу в сфере гуманитарной помощи и прав человека, выработанному либеральными и светскими лидерами. Они сосредоточили усилия на свободе вероисповедания, включая свободу прозелитизма и обращения. Благодаря в первую очередь именно поддержке евангелистов (хотя определенную роль сыграли и некоторые католики и иудеи) Конгресс принял в 1998 году Международный закон о свободе вероисповедания, создав при несколько скептически настроенном Госдепартаменте Международный отдел свободы вероисповедания.

Несмотря на эти правительственные инициативы, евангелисты по причинам как культурного, так и богословского свойства зачастую подозрительно относятся к межгосударственной помощи и многосторонним институтам. Они предпочитают самостоятельные или основанные на вере организации. В целом они всегда демонстрируют готовность поддержать усилия, направленные на решение конкретных проблем, однако скептически относятся к грандиозным планам и крупномасштабным программам по помощи развитию. Евангелисты часто остро реагируют на конкретные человеческие страдания и отдельные случаи несправедливости, однако их больше интересует разрешение проблем, чем построение институтов. (Либеральные христиане нередко сожалеют об этом свойстве, считая его проявлением антиинтеллектуализма евангелической культуры.)

Политика США в отношении Израиля – вот еще одна область, где явно заметен рост влияния евангелистов. У этих отношений тоже давняя история. На самом деле американский протестантский сионизм куда старше, чем его современная еврейская версия: в XIX столетии евангелисты постоянно обращались к властям США с петициями о создании убежища на Святой земле для преследуемых евреев из Европы и Османской империи.

Евангелическое богословие США придерживается уникальной точки зрения на роль еврейского народа в современном мире. С одной стороны, евангелисты разделяют широко распространенный взгляд христиан на то, что последние являются новыми и истинными детьми Израиля, наследниками обетования, данного Богом древним иудеям. Однако, в отличие от многих других христиан, евангелисты также верят в то, что роль еврейского народа в Божьем замысле непреходяща. В XVII и XVIII веках тщательное изучение библейских пророчеств убедило евангелических богословов и верующих в том, что евреи вернуться на Святую землю до того, как состоится триумфальное второе пришествие Христа. Более того, хотя ожидается, что в годы смуты накануне второго пришествия Иисуса многие евреи обратятся к Христу, значительная часть евангелистов полагают, что до наступления этих времен большинство евреев будут продолжать его отвергать. Эта вера намного ослабляет потенциальные трения между евангелистами и иудеями, поскольку, в отличие от Мартина Лютера, евангелисты не ждут, что, как

только иудеи познакомятся с истинной верой, они в массовом порядке обратятся в христианство. Ярость Лютера, когда его ожидания не оправдались, привела к усилению в нем антисемитизма – с современными же евангелистами это вряд ли произойдет.

Евангелисты также рассматривают сохранение до наших дней еврейского народа как сильный аргумент в пользу и существования Бога, и его роли как творца истории. В книге Бытия (первая книга Моисеева из Ветхого Завета. – **Ред.**) говорится о том, как Бог сказал Аврааму: «И Я произведу от тебя великий народ, и благословлю тебя... Я благословлю благословляющих тебя, и злословящих тебя прокляну; и благословятся в тебе все племена земные». С точки зрения евангелистов, тот факт, что еврейский народ пережил тысячелетия и вернулся на свои древние земли, доказывает реальность Бога, боговдохновенность Библии и истинность христианской религии. Многие верят, что обетования из книги Бытия всё еще действительны и что Бог Авраама буквально благословит Соединенные Штаты, если они благословят Израиль. В слабости, поражениях и бедности арабского мира они видят убедительное подтверждение того, что Бог проклинает тех, кто проклинает Израиль.

Критика в адрес Израиля и США за их поддержку Израиля не убеждает евангелистов. Напротив, она даже укрепляет их убежденность в том, что мир ненавидит Израиль потому, что «падший человек», естественно, должен ненавидеть Бога и его «избранный народ». Отстаивая Израиль, евангелисты чувствуют, что защищают Бога, а за него они готовы выступить против всего остального мира. Так, Джон Хейджи, старший проповедник крупной евангелической церкви с 18 тыс. прихожан в Сан-Антонио (штат Техас) и автор нескольких бестселлеров по версии *The New York Times*, пишет, что, если Иран нападет на Израиль, американцы должны быть готовы «немедленно остановить этого злонамеренного врага». «Отношение Бога к еврейскому народу можно найти в стихе 3 главы 12 книги Бытия», – утверждает Хейджи и далее цитирует вышеприведенные слова о благословениях и проклятиях. «Америка находится на перепутье, – предупреждает Хейджи. – Будем ли мы верить и повиноваться слову Божьему об Израиле, или же мы продолжим увивать и сочувствовать врагам Израиля?»

Возвращение евреев на Святую землю, их поразительные победы над численно превосходящими арабскими армиями и даже поднимающаяся волна ненависти, которая угрожает евреям и в Израиле, и за его границами, укрепляют не только преданность евангелистов Израилю, но и позиции евангелистской религии в жизни Америки. История современного еврейства читается как одна из книг Библии. Холокост напоминает о попытках геноцида, предпринятых фараоном в книге Исход и Аманом в Книге Есфири; последовавшее за Катастрофой создание еврейского государства похоже на одну из многих историй Ветхого Завета, описывающих аналогичные случаи победы и спасения евреев. По мнению евангелистов, эти исключительные события современной еврейской истории тоже доказывают, что Бог есть и творит историю. А с учетом психологических последствий существования ядерного оружия многие евангелисты начинают ощущать, будто живут в мире, подобном миру Библии. Тот факт, что внешняя политика США сейчас концентрируется на защите страны против угрозы массовых терактов, которые потенциально могут быть совершены с помощью апокалиптически ужасного оружия руками антихристианских фанатиков, ведущих религиозную войну, мотивированную ненавистью к Израилю, только подкрепляет мировоззрение евангелистов.

Американские либеральные христиане (как и светские либералы) тоже традиционно благожелательно относятся к сионизму, но исходя из другой точки зрения. Полагая, что евреи – это такой же народ, как и любой другой, они поддерживают сионизм так же, как они действуют в отношении национальных движений других угнетенных групп. Однако в последние десятилетия либеральные христиане начали на тех же основаниях все больше сочувствовать национальному движению Палестины. В 2004 году пресвитерианская церковь приняла резолюцию, призывающую к ограниченному изъятию капиталовложений из компаний, занимающихся бизнесом с Израилем (резолюция была, по сути, аннулирована в 2006-м после жестокой борьбы). По результатам одного исследования, 37% заявлений, сделанных ведущими протестант-

скими церквями в связи с нарушениями прав человека в 2000–2004 годах, касались Израиля. Ни одна другая страна не подвергалась столь частой критике.

Как могло случиться, что поддержка Израиля со стороны Вашингтона растет тогда, когда в среде, прежде представлявшей собой религиозный и интеллектуальный истеблишмент, сочувствие к этой стране ослабевает? Любители теорий заговоров, а также светские ученые и журналисты в Соединенных Штатах и за рубежом пытаются связать это противоречие с еврейским заговором, или, выражаясь более корректно, «еврейским лобби». Более убедительное объяснение кроется в динамике религиозной жизни США. Социальная и политическая власть евангелистов растет, в то время как либеральные христиане и светские интеллектуалы ее теряют. Евреи здесь совершенно ни при чем.

Новое великое пробуждение

Нынешнее влияние американских евангелистов на политику страны пока еще себя не исчерпало, что вызывает тревогу у секуляристов и либералов в Соединенных Штатах и за рубежом. Однако было бы более разумно реагировать на ситуацию с умеренным оптимизмом, чем с паническим ужасом. Религия в Соединенных Штатах слишком плюралистична для того, чтобы допустить господство какого-либо одного-единственного течения. Растущее присутствие и влияние нехристианских общин в стране – иудеев, мусульман, буддистов, индуистов и прежде всего секуляристов – будут по-прежнему ограничивать способность какой-либо одной религиозной группы навязать свои ценности всем остальным.

Либералы, будь то религиозные либо нет, могут стремиться к тому, чтобы находиться в оппозиции интересам евангелистов в вопросах внутренней политики. Однако в большинстве случаев эти разногласия никогда не выходят за определенные границы. По мере того как восходящий евангелический истеблишмент набирается опыта в международной политике, он, вероятно, становится ценным, пусть даже не всегда удобным партнером для большинства секулярных или либеральных христианских политиков. Некоторые представления о чрезмерном влиянии евангелистов на внешнюю политику просто-напросто преувеличены. После терактов 11 сентября, например, широко распространились опасения по поводу того, что евангелические христиане потребуют объявить священную войну против ислама. Некоторые видные религиозные лидеры (в основном не евангелисты, а фундаменталисты) позволили себе несдержанные высказывания: например, [проповедник-евангелист] Джерри Фэлуэлл назвал пророка Мухаммеда «террористом». Однако на него обрушилась мощная волна критики со стороны коллег.

Евангелисты США в основном стремятся придерживаться своей неколебимой веры и сохранить свое христианско-протестантское мировоззрение, одновременно поддерживая сотрудничество поверх конфессиональных барьеров. Вместе с католиками они выступают за запрещение абортов, а с религиозными и светскими евреями – в поддержку Израиля. Сегодня было бы полезно, если бы они попытались сотрудничать также и с мусульманами. В конце концов, вплоть до окончания Второй мировой войны миссионерские больницы и школы предоставляли многим жителям Ближнего Востока основную возможность соприкоснуться с Соединенными Штатами; евангелисты более ста лет поддерживали тесные и в основном базировавшиеся на сотрудничестве отношения с мусульманами всего арабского мира. И мусульман, и евангелистов беспокоят глобальная бедность и проблемы Африки. И те, и другие выступают против того, чтобы в общественных и международных вопросах доминировал секулярный подход. Обе группы считают, что СМИ должны с уважением относиться к религиозным представителям и ценностям; обеим не нравится прославление свободного секса в массовых развлекательных программах. И ислам, и евангелизм являются демократичными религиями, в которых отсутствуют институт духовенства и иерархия.

Мусульмане и евангелисты никогда не придут к согласию по всем вопросам, а некоторые из их договоренностей могут не понравиться светским людям. Но стимулирование диалога

между мусульманами и евангелистами может оказаться одним из лучших способов предотвратить угрозу войны цивилизаций.

Более того, обеспокоенным наблюдателям следует помнить, что евангелистская теология не ведет автоматически к джексоновской, или популистской, внешней политике. Процесс обсуждения и взаимных уступок по широкому кругу проблем способен во многих случаях сократить расхождения между евангелистами и всеми остальными. Опасаться, что евангелистская политика может способствовать переходу Соединенных Штатов на жесткие и крайние позиции, – значит тратить время впустую; работа с вдумчивыми евангелистскими лидерами (например, над формированием теологически обоснованного подхода к правам палестинцев) расширит базу для более продуманной, хотя ни в коем случае не антиизраильской, политики США.

Точно так же привлечение евангелистов к участию в расширенных обсуждениях вопросов внешней политики может иметь удивительные и (для некоторых) вдохновляющие последствия. Группа ведущих консервативных евангелистов недавно подписала заявление по вопросу изменения климата, в котором говорилось о том, что данная проблема реально существует и деятельность человека в значительной мере усугубляет ее, что цена бездействия окажется весьма высокой и отразится в наибольшей степени на бедняках и что моральный долг христиан – помочь решить ее. Одновременно произошли изменения в подходах к суданскому вопросу: если сначала евангелисты боролись против насилия в Судане, против похищения и продажи в рабство христиан на юге этой страны, то теперь они расширили коалицию, с тем чтобы направить усилия на защиту мусульман в Дарфуре (провинция в Судане. – **Ред.**).

Евангелисты, скорее всего, сосредоточатся на проблеме исключительности США в большей степени, чем это по вкусу либералам, и будут больше заботиться о нравственном поведении Соединенных Штатов на международной арене, чем предпочли бы большинство реалистов. Но евангелисты в обозримом будущем останутся у власти, и тем, кого волнует внешняя политика Вашингтона, лучше искать сближения с ними. По мере того, как все больше евангелистских лидеров приобретают непосредственный опыт в международных делах Америки, они, вероятно, смогут привнести в эту сферу то, чего там сегодня, к несчастью, не хватает. Речь идет о заслуживающей доверия группе экспертов, хорошо знакомых с нюансами и дилеммами международной ситуации и способных убедить значительную часть американцев оказать поддержку сложным и не всегда очевидным подходам, которые порой необходимы в этом грешном и нерадостном, или, осмелюсь сказать, падшем, мире.

Уолтер Рассел Мид¹

---

¹ Уолтер Рассел Мид – старший научный сотрудник по внешней политике США (почетная должность им. Генри Киссинджера) Совета по международным отношениям. Данная статья опубликована в журнале *Foreign Affairs*, № 5 (сентябрь – октябрь) за 2006 год. Ее полный вариант можно прочитать [здесь](#). © Council on Foreign Relations, Inc.

В ОЖИДАНИИ ИРАНСКОЙ ВОЙНЫ

Драматизация ситуации вокруг Ирана продолжается уже длительное время. То, что Вашингтон, так или иначе, пытается добиться существенного ослабления влияния Тегерана в регионе, является фактом. Однако насколько США готовы пойти на прямое военное противостояние с Ираном для уничтожения правящего режима – этот вопрос до сих пор остается открытым. Хотя, все больше признаков в последнее время говорят о том, что угроза военной американской атаки на Иран в ближайшее время становится все более реальной.

Налицо активная информационная и военная подготовка со стороны Вашингтона к возможному удару по Ирану. Так, 16 января в район Персидского залива была направлена вторая американская авианосная группировка во главе с авианосцем *John C. Stennis* (CVN 74), которая идет на подкрепление группировки авианосца *Eisenhower*. Авианосец *John C. Stennis* (и *John C. Stennis* и *Eisenhower* являются авианосцами класса «Нимиц») несет на себе 8 боевых эскадрилий – более 70 боевых самолетов. На борту авианосца более 5 тыс. моряков, из которых 1700 принадлежат к боевой и технической части боевых эскадрилий. Кроме того, в составе группировки еще 5 боевых кораблей меньшего размера.

Учитывая опыт прошлых лет, можно с большой долей вероятности спрогнозировать уже в ближайшее время военный конфликт: как правило, в том регионе, где появляется второй американский авианосец, в скором времени разражаются боевые действия. Таким образом, появление в Персидском заливе второй авианосной группировки является, по меньшей мере, прямым намеком Тегерану на совершенно конкретные намерения Вашингтона.

Израильский исследовательский центр *Debka* со ссылкой на доверенные источники на днях распространил информацию о том, что уже в марте-апреле ожидается военная операция США против Ирана. Принципиально, что для Соединенных Штатов именно в этот период открывается окно для начала военной атаки Ирана. В 2008 году окно снова закроется в связи с грядущими выборами в США. А ждать дольше весны, означает пропустить весенний сезон, наиболее благоприятный в плане погодных условий для боевых действий.

Несмотря на то, что Белый дом официально отрывается от попыток военным путем решить противостояние с Тегераном, однако уже в своей ежегодной речи перед Конгрессом Джордж Буш наметил подходы к иранскому вопросу в связи с иракским конфликтом. Несмотря на то, что в своем обращении президент США оказался довольно скуп на подробности и прогнозы по развитию ситуации на Ближнем Востоке, по некоторым его словам можно было понять, каким будет основной информационный фон, обеспечивающий нападение на Иран: «Если американские силы уйдут до того, как будет обеспечена безопасность Багдада, иракское правительство попадет под контроль экстремистов со всех сторон. Мы вправе ожидать в таком случае эпической битвы между шиитскими экстремистами, поддерживаемыми Ираном, и суннитскими, которым помогают *Аль-Каида* и сторонники прежнего режима. Бацилла насилия могла бы распространиться по всей стране, и со временем в конфликт мог бы втянуться весь регион».

Уже сейчас американская сторона плавно сменяет тон, перенося акцент с обвинений Тегерана исключительно в попытке создать ядерную бомбу на желание Ирана захватить Ирак и сделать из него кузницу кадров для террористических организаций. Основной целью американских войск в Ираке теперь становится пресечение влияния третьих стран. А таковыми официально Белый дом на сегодняшний день объявляет Иран и Сирию.

Кондолиза Райс прямо заявила, что атака на Иран, а также Сирию не исключена, добавив: «Мы собираемся пресечь активность, которая не только создает угрозу американским военнослужащим, но и дестабилизирует ситуацию в Ираке». Правда, в лучших традициях американской информационной войны, заместитель государственного секретаря по политическим делам

Николас Бернс от себя добавил, запутывая ситуацию: «Мы совершенно четко заявили, что не намерены пересекать границу с Ираном. Мы не намерены наносить удары по Ирану в контексте того, что мы делаем в Ираке».

Для нагнетания обстановки у Вашингтона появился удобный повод: американские войска потеряли в январе в течение всего двух недель четыре боевых вертолета. При этом в американском командовании говорят о том, что такие потери можно объяснить лишь тем, что иракские повстанцы стали использовать неизвестные типы вооружений. Вероятно, уже в ближайшее время найдутся доказательства того, что это вооружение попало в руки повстанцев из Ирана.

Издание *LA Times* уже сообщило, со ссылкой на источник в Пентагоне, что в ближайшее время ирано-иракскую границу под свой контроль возьмет авиация, которая будет наносить удары и по приграничным целям для предотвращения поставок оружия повстанцам.

Конфронтация с Ираном набирает ход, хотя на сегодняшний день для тайной войны между Вашингтоном и Тегераном пока используется территория Ирака. В январе издание *Washington Post* сообщило о том, что согласно новому тайному распоряжению Джорджа Буша, подписанному в самом конце 2006 года, американским силам в Ираке дано разрешение на физическое уничтожение всех лиц, принадлежащих к иранским силовым структурам, подозреваемым в поддержке повстанцев. До этого в отношении иранских агентов и резидентов действовали более мягкие правила: их задерживали на несколько дней, собирали их данные – отпечатки пальцев, образцы ДНК и т.д., и отпускали через несколько дней. Однако теперь объявлена охота на всех подозрительных иранцев.

По данным американской военной разведки, в Ираке на сегодняшний день действуют как минимум 150 офицеров спецслужб Ирана, а также многочисленная группировка, принадлежащая к «Стражам исламской революции».

На сегодняшний день администрация Буша постепенно смещает акцент с деятельности *Аль-Каиды* в Ираке, перекалдывая основную вину за террористическую деятельность против американцев на деятельность иранских спецслужб. Основной акцент делается на следующем: боевики организаций типа *Аль-Каиды* действуют жестоко, но непрофессионально, иранцы же хорошо подготавливают повстанцев, становясь уже реальной угрозой для американских войск.

Так, по словам заместителя командующего американской группировкой в Ираке генерал-лейтенанта Раймонда Одиерно, Иран передал иракским повстанцам большую партию вооружений, в число которых входят ракетные установки класса «земля-земля», современные гранатометы РПГ-29, бронепойные фугасы и т.д. (Напомним, что РПГ-29 показали себя во время последнего ливано-израильского конфликта, когда с помощью этих гранатометов боевики *Хизбалла* сожгли десятки израильских танков «Меркава», считающихся одними из самых неуязвимых.) По словам американского генерала, причастность Тегерана к поставкам уже доказана на основании серийных номеров, обнаруженных на захваченных у повстанцев вооружениях.

Кроме того, американское командование заявляет об изменении тактики повстанцев, обвиняя опять же Иран. Так, после атаки на американские войска в курдском городе Кербелла, когда были убиты пятеро американских военнослужащих, представители Белого дома поспешил заявить, что в нападении участвовали либо лично иранцы, либо боевики, обученные иранскими специалистами: «Это был совсем другой уровень по сравнению с тем, что демонстрируют повстанцы или иностранные наемники».

На действия американцев Тегеран угрожает не только прямым военным ответом, но и асимметричными действиями. Официальный печатный орган «Стражей исламской революции» газета «Собах-Этесаад» в ответ на угрозы Белого дома уничтожить иранских агентов, предупредила, что может начаться захват американских граждан по всему миру. Представитель корпуса «Стражей» Али Саиди заявил: "В отличие от предыдущего правительства, проводившего пассивную, оборонительную внешнюю политику, мы избираем на международной арене наступательную тактику".

Судя по информации, которая просачивается в прессу, Вашингтон активно готовится к операции против Ирана. Так, в Болгарии на двух базах ВВС США установлены новые заправоч-

ные станции для бомбардировщиков В-2. Туда же в марте будут переброшены дополнительно 3 тысячи военнослужащих. На базу в Румынии перекидываются самолеты F-15, F-16 и A-10, а также дополнительно 2 тысячи военнослужащих. Не исключено, что аналогичные приготовления тайно происходят и на территории Азербайджана, которая наиболее удобна для проведения военной кампании.

Однако другой вопрос, доведет ли Вашингтон дело для прямой военной атаки на Иран, или все закончится простым бряцанием оружия? Так как вероятнее всего Вашингтон не рискнет начать наземную интервенцию, на которую у него не хватит ресурсов, то основным сценарием на сегодня является массированная воздушная атака, направленная против стратегических целей: военных, энергетических, инфраструктурных. Параллельно будет идти работа на ослабление режима Ахмадинежада внутри страны. Госдепартамент уже начал новую волну агитационных действий, направленных на дестабилизацию ситуации в Иране. Вновь начала активно муссироваться тема притеснения нацменьшинств, в частности иранских азербайджанцев. В конце января правозащитные организации начали кампании по правам нацменьшинств в Иране. К ним вскоре присоединился официальный представитель Государственного департамента Шон Маккормак: «Проводимые режимом репрессии затрагивают права религиозных меньшинств, студентов, профсоюзов, журналистов и ученых». По словам Маккормака, Соединенные Штаты действуют через ООН, иностранные правительства и международные неправительственные организации, стремясь «привлечь внимание к непрекращающимся издевательствам иранского режима над своими гражданами и добиться улучшения в удручающем положении с правами человека в стране».

Воздушная операция и дестабилизация внутри Ирана должны проводиться в массированном варианте, чтоб не дать Тегерану возможности прибегнуть к серьезным ответным действиям. Хотя, не приходится сомневаться, что Иран не будет сидеть сложа руки. Однако в случае подобного сценария Тегерану в основном останется вариант асимметричных ударов, который со своей стороны может свергнуть весь регион в хаос. Речь не идет только о возможных терактах против американских граждан и представительств по всему миру. Иран неоднократно предупреждал, что целями ответных военных атак могут стать все союзники США в регионе – например, Израиль или Азербайджан. В этом случае могут быть спровоцированы одновременно несколько других военных конфликтов, произойдет региональная цепная реакция.

Одним из наиболее возможных спровоцированных конфликтов в непосредственной территориальной близости может быть интервенция Турции на территорию иракского Курдистана. Анкара в последние недели неоднократно заявляла, что не может спокойно наблюдать за усилением позиций курдов в Ираке. Основным конфликтным пунктом здесь является богатый нефтью район Киркука (здесь находится более 40% нефтяных месторождений Ирака). По конституции Ирака в Киркуке до конца 2007 года должен быть проведен референдум для определения статуса района. Так как основным населением здесь являются курды, то уже никто не сомневается в том, что Киркук присоединится к курдской автономии. А это, как ожидают в Анкаре, в скором будущем может привести к вычленению курдов из Ирака и созданию отдельного курдского государства. Турция грозитя всеми способами не допустить подобного развития ситуации. По данным турецких СМИ, на границе с Ираком в полной боевой готовности стоит 280-тысячная группировка турецкой армии. При расшатывании ситуации в регионе Анкара незамедлительно воспользуется случаем для интервенции в иракский Курдистан. Что в свою очередь может сдетонировать ситуацию.

Самвел Мартиросян

ՆՈՐ ՆԱՎԹԱՅԻՆ ԲՈՐՍԱՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

2005-2006թթ. համաշխարհային նավթային շուկայի վերափոխման բավական կարևոր զարգացումներ տեղի ունեցան: Որպես հիմնական իրադարձություն կարելի է նշել Իրանի, Վենեսուելայի և Ռուսաստանի հայտարարություններն այն մասին, որ նրանք պատրաստվում են իրենց տարածքում ստեղծել սեփական նավթային բորսաներ: Դրանց ստեղծման հետևանքների վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ նոր նավթային բորսաները կարող են կործանարար ազդեցություն ունենալ ԱՄՆ ֆինանսական համակարգի և տնտեսության համար:

Մինչև օրս նավթի վաճառքը տեղի է ունենում երկու միջազգային բորսաներում՝ Լոնդոնի (*IPE - International petroleum exchange*) և Նյու Յորքի (*NYMEX - New York mercantile exchange*): Այս դեպքում բավական կարևոր նշանակություն ունի ոչ թե բորսայի աշխարհագրական տեղակայությունը, այլ այն, որ նավթի վաճառքը երկու բորսաների պարագայում էլ տեղի է ունենում ԱՄՆ դոլարով: Լոնդոնյան բորսան իր սեփական որոշմամբ ժամանակին անցել է դոլարի կիրառմանը, քանի որ Մեծ Բրիտանիայի կառավարության քաղաքականության անքակտելի մասն էր և է ազգային արժույթի՝ ֆունտ ստեռլինգի անկախությունը նավթի գներից (Մեծ Բրիտանիայում արդեն 300 տարի ազգային փոխարժեքի անուղղակի կախվածությունը ոսկու գնից համարվում է կայուն փոխկապվածության մոդել):

20-րդ դարի երկրորդ կեսի ամբողջ ընթացքում ԱՄՆ դոլար - նավթի վաճառք փոխկախվածությունը եղել է համաշխարհային տնտեսության հիմնաքարերից մեկը, այդ փոխկախվածությունը ԱՄՆ տնտեսության և ֆինանսական համակարգի համար խիստ կարևոր է: Սա բացատրվում է հետևյալով. Լոնդոնի և Նյու Յորքի բորսաներում վաճառվող նավթից ստացված շահույթների զգալի մասը նավթ արտադրող պետություններն ուղղում էին դեպի՝

1. նավթ արտադրող պետությունների կամ մասնավոր ընկերությունների (արաբական երկրների պարագայում՝ նաև ընտանեկան ընկերություններ)՝ ԱՄՆ բանկերում դոլարով հաշիվների լրացմանը: Ամերիկյան բանկերը նավթ արտահանող պետությունների համար, փաստորեն, ապահովում էին ազգային կամ ընտանեկան կապիտալի հուսալի պաշտպանություն և կայուն աճ: Սակայն, միևնույն ժամանակ, բորսաներում ոչ ամերիկյան նավթի պարագայում տարբեր պետությունների և ընկերությունների կողմից նավթի համար վճարվող գումարն անուղղակիորեն ուղղվում էր ԱՄՆ ֆինանսաբանկային համակարգ, ինչը նշանակում էր ԱՄՆ տնտեսության հզորացում:
2. ԱՄՆ պետական պարտատոմսերի գնմանը, ինչն արդեն նշանակում էր ԱՄՆ-ին՝ որպես պետության, ֆինանսական աջակցություն:

Համենայնդեպս, երկու դեպքում էլ խոսքը վերաբերում էր ԱՄՆ տնտեսության աջակցությանը և ամրապնդմանը:

20-րդ դարի երկրորդ կեսին կատարելապես ձևավորված և գործող այս համակարգը¹ գրեթե առանց ֆորսամաժորային պատահարների աշխատեց մինչև դարի վերջը: Սակայն իրավիճակը բավական փոխվեց արդեն 1990-ական թվականների վերջերին՝ պայմանավորված համաշխարհային և տարածաշրջանային նշանակության մի շարք քաղաքական և տնտեսական փոփոխություններով: Նշենք դրանցից մի քանիսը.

- 1998թ. միջազգային տնտեսական ճգնաժամը հանգեցրեց նավթի գների կտրուկ անկման, ասիական շուկաներից դոլարի զանգվածի հեռացման (վերադարձվեց ԱՄՆ), որն էլ

¹ Չարկ է նշել, որ նավթի վաճառքից ստացված գումարներով ԱՄՆ պետական պարտատոմսեր ձեռք է բերել անգամ ԽՍՀՄ-ը՝ դառնալով, փաստորեն, սեփական մրցակցի ֆինանսավորողը:

ուղղվեց հիմնականում արաբական ընկերությունների կողմից ԱՄՆ պետական պարտատոմսերի գնմանը: Սա հանգեցրեց արաբական երկրներից ԱՄՆ արտաքին պարտքի (ինչի մաս է կազմում հենց պարտատոմսերի վաճառքը) կրճատմանը, որն էլ 21-րդ դարի սկզբին նպաստեց ամերիկյան արդեն հանրապետական կառավարության համեմատաբար «ազատ» քաղաքականությանը Մերձավոր Արևելքում:

- 1998թ. վերջին Ս.Հուսեյնը (այս մասին այսօր բավական քիչ է հիշատակվում) առաջինն աշխարհում հայտարարեց, որ Իրաքն իր նավթը վաճառում է միայն եվրոյով: Նման հայտարարություններ արեցին նաև Կատարի և Օմանի ներկայացուցիչները: Սակայն 1998թ. Իրաքի լայնածավալ ռմբահարումները ԱՄՆ օդուժի կողմից և հիմնահարցին ամերիկյան կոշտ մոտեցումները հարկադրեցին, որ Օմանը և Կատարը հրաժարվեն եվրոյից: Իրաքն ինքը նավթը եվրոյով էր վաճառում մինչև 2003թ. Հուսեյնի վարչակարգի անկումը:
- 1999թ. Հարավսլավիայի ռմբահարումները նպաստեցին եվրոյի արժեքի անկմանը: Սա որոշակիորեն վնասեց եվրոպական պարտատոմսերի շահութաբերությանը, ինչը դեռ մի քանի տարի ստիպեց հիմնականում արաբական նավթային պետություններին և ընտանեկան ընկերություններին շարունակել նավթի վաճառքից ստացված շահույթները ներդնել ամերիկյան պարտատոմսերում: Միննույն ժամանակ, նավթի վաճառքը, ինչին դիմեց Իրաքը, շահութաբերության տեսակետից բավական ռիսկային էր:

Դուլարը, սակայն, նավթային դիրքերը երկար պահել չկարողացավ: 2001թ. ահաբեկչությունը Նյու Յորքում գրեթե չազդեց ԱՄՆ ֆինանսական համակարգի վրա, բայց ԱՄՆ հակաահաբեկչական քաղաքականությունն այդ համակարգին լուրջ հարված հասցրեց: Արդեն 2001-ի վերջին հիմնականում նավթի բիզնեսով զբաղվող մի շարք արաբական ընտանիքների (որոնք մեղադրվել կամ ուղղակի կասկածվել էին ահաբեկիչների հետ կապերի մեջ) հաշիվների սառեցումը ԱՄՆ բանկերում ազդեց նավթ արտադրող և վաճառող այլ ընտանիքների քաղաքականության վրա. պարզ դարձավ, որ հակաահաբեկչական պատերազմի ընթացքում արաբական հսկայական հաշիվները կարող են սառեցվել ԱՄՆ բանկերում, կարող է դադարեցվել նաև արաբների (և ոչ միայն) գնած ամերիկյան պարտատոմսերի սպասարկումը: Արդյունքում՝ սկսվեց մի գործընթաց, որն ամերիկացի վերլուծաբան Էդվին Բարշտայնի խոսքերով՝ կարելի է բնութագրել որպես «նավթային դուլարների փախուստ» ԱՄՆ-ից: Այս գործընթացի նշանակությունը պատկերացնելու համար նշենք հետևյալ վիճակագրությունը. 2000թ. Նյու Յորքի բորսայում վաճառված նավթի գումարից շուրջ \$200 մլրդ ուղղվել է ԱՄՆ պարտատոմսերի գնմանը և ամերիկյան բանկերում հաշիվների բացմանը կամ ավելացմանը: Իսկ 2006-ին այս գումարը կազմել է ընդամենը \$115 մլրդ: Հաշվի առնելով 2000-ի համեմատ նավթի գների գրեթե կրկնապատկումը՝ կարելի է խոսել ԱՄՆ տնտեսության մեջ նավթային դուլարների ներդրման ավելի քան եռակի նվազման մասին:

Նավթադուլարների «փախուստը» ԱՄՆ-ից այնքան կայուն և, կարելի է ասել, անդադնալի ընթացք է ստացել, որ չնայած ԱՄՆ գանձապետարանի պարտատոմսերի համեմատական շահութաբերությանը՝ ռուսական և արաբական նավթի վաճառքից ստացված գումարներն ավելի ակտիվորեն են ուղղվում ԵՄ պարտատոմսերի գնմանը, որոնք անհամեմատ նվազ շահութաբեր են, սակայն՝ *քաղաքականապես ավելի ապահով*:

Վերը նշվածը թույլ է տալիս նշել մի շատ կարևոր հակասություն. չնայած նավթի համաշխարհային շուկայում ԱՄՆ դուլարի դիրքերի թուլացմանը, նավթի վաճառքի համաշխարհային կենտրոնը շարունակում է մնալ Նյու Յորքը:

Հենց այս հակասության վերացմանն են ուղղված.

1. Իրանի, Վենեսուելայի, Ռուսաստանի հայտարարությունները սեփական նավթային բորսաների ստեղծման մասին,
2. Իրանի, Վենեսուելայի և Մեքսիկայի հայտարարությունները՝ իրենց նավթը եվրոյով վաճառելու և Ռուսաստանի որոշումը՝ ռուբլին որպես Սանկտ Պետերբուրգի նավթային բորսայի աշխատանքների հիմնական արժույթ կիրառելու մասին:

Այս որոշումների իրագործումը, ինչպես բավական պատկերավոր նշվում է մի վերլուծության մեջ, կնշանակի «վերջին մեխը խփել ԱՄՆ դուլարի դագաղի կափարիչին»:

Բարեբախտաբար թե դժբախտաբար, Իրանի կողմից նավթային բորսայի բացումը և նավթը եվրոյով վաճառելը որպես խաղաթուղթ են օգտագործվում ԱՄՆ-ի հետ հարաբերություններում: Այս է պատճառը, որ Իրանի Քիշ կղզում նավթային բորսայի բացումը հետաձգվել է արդեն 5 անգամ: Սակայն անգամ եթե բացվեն էլ իրանական և վենեսուելական բորսաները, դա կլինի կարևոր, սակայն ոչ որոշիչ իրադարձություն համաշխարհային նավթային շուկայի ձևափոխման գործում: Իսկապես զլոբալ նշանակություն կունենան եվրոպական և չինական (ԱՄՆ-ից հետո 2-րդ և 3-րդ նավթ օգտագործողները) նավթային բորսաների բացումը, որոնց ստեղծման շուրջ առնվազն Չինաստանում ձեռնարկվում են կարևոր քայլեր:

Հետագա զարգացումները, անկասկած, մեծապես կախված են նաև նավթով և գազով ամենահարուստ Մերձավոր Արևելքի տարածաշրջանում ԱՄՆ քաղաքականությունից, որը կարող է քաղաքականապես ազդել և ձևափոխել ցանկացած համաշխարհային տնտեսական գործընթաց:

Սևակ Սարուխանյան
«Նորավանք» հիմնադրամ

ՀՐԱՆՏ ԴԻՆՔՆ ՈՒ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԵՐՈՍԻ ԿԵՐՊԱՐԸ

Սույն թվականի հունվարի 19-ին Ստամբուլում սպանվեց «Ակոս» թերթի խմբագիր, հայ-ազգի լրագրող Հրանտ Դինքը:

Կատարված ողբերգությունն անմիջապես արձագանք գտավ և լայնորեն լուսաբանվեց արևմտյան լրատվամիջոցներում՝ Թուրքիայի վրա ճնշումներ գործադրելու նպատակով: Դա հասկանալի դարձավ սպանության հենց առաջին իսկ օրերից, երբ դեռ դիակը հողին չհանձնած և այդ ցնցումից ուշքի չեկած հասարակությանը հրամցվում էր այն թեզը, թե Հրանտ Դինքի սպանությունը նոր հեռանկարներ և հնարավորություններ է ընձեռում երկու կողմերին (հայերին ու թուրքերին) հաշտվելու և, ամենակարևորը, հայ-թուրքական սահմանը վերաբացելու համար: Այդ մասին իր ելույթներում շեշտում էր ՀՀ-ում ԱՄՆ փոխդեսպան Էնթոնի Գոդֆրին՝ իր հրավիրած մամուլի ասուլիսում և անգամ Ազատության հրապարակում հունվարի 23-ին կայացած հանրահավաքում:

Տպավորությունն այն է, որ անհրաժեշտ էր նման մի ողբերգություն, որպեսզի հայությունը հասկանար, որ իր թշնամին ոչ թե թուրք ժողովուրդն է, որը դուրս էր եկել Ստամբուլի փողոցներ և վանկարկում էր «Մենք բոլորս Հրանտ ենք, մենք բոլորս հայ ենք», այլ Թուրքիայի կառավարությունն ու փոքրաթիվ թուրք ազգայնամուլները, որ խոչընդոտում են երկրի դեմոկրատացմանն ու ազատ խոսքի արտահայտմանը:

Դեռ պետք է պարզել, թե Ստամբուլի փողոցներ դուրս եկած «հարյուր հազարանոց» երթի մասնակիցների որ մասն էր թուրք: Չմոռանանք, որ Ստամբուլում ապրում է 50.000 – 70.000 հայ, կան հույներ, հրեաներ, քրդեր, որոնց մի մասն, անկասկած, պիտի այդ օրերին գտնվեր քաղաքի փողոցներում, այս ամենին գումարենք 13.000 ոստիկաններին, որոնք պետք է կարգ պահպանեին թաղման արարողության ընթացքում: Չենք բացառում, որ այդ բազմության մեջ կային նաև թուրքեր, որոնք հավանաբար տարբեր իրավապաշտպան կազմակերպությունների, ՀԿ-ների, ՋԼՄ-ի ներկայացուցիչներ կարող էին լինել: Կլինեին նաև որոշ ձախակողմյան ուժեր, որոնք Թուրքիայի ներքաղաքական կյանքում գերակայող դիրքեր, գոնե առայժմ, չեն գրավում:

Մի կողմ թողնելով խնդրի աշխարհաքաղաքական ենթատեքստը՝ հետևենք հայ հասարակության ներսում ընթացող գործընթացներին և այդ օրերին իշխող տրամադրություններին հայ-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում:

Այսօր ազգային խնդիրների լուծման ուղիների փնտրտուքի ճանապարհին հայ հասարակական-քաղաքական միտքը երկփեղկված է երկու հիմնական մարտավարական ուղղությունների հետևորդների միջև.

1. Հակառակորդի հետ բանակցելու և երկխոսության միջոցով տանելի պայմաններ ստեղծել հայության համար, փորձել վերափոխել հակառակորդին, քաղաքակրթել և դարձնել մարդասեր՝ բարձրացնելով նրա ինքնագիտակցությունը:
2. Օգտագործել հարմար առիթը հզոր ուժերի ուշադրությունը հայության հիմնախնդիրներին բևեռելու համար, որի արդյունքում վերջիններս ճնշում կգործադրեն Թուրքիայի վրա, և հայերս որոշակի ձեռքբերումներ կունենանք:

Ահա այս երկու հիմնական մտայնություններն են իշխում հայկական լրատվական դաշտում:

Առաջին ուղղության ներկայացուցիչների ձայնն առավել լսելի էր, մանավանդ որ այդ ձայնին միանում էր ամբողջ արևմտյան մամուլը: Այդ օրերին մեր հեռուստաընկերություններն ուղղակի մեջբերումներ էին անում արևմտյան մամուլի էջերից, որոնցում հիմնական գաղափարն այն էր, որ այս սպանությունը պետք է նպաստի հայ-թուրքական երկխոսությանը, սկիզբ դառնա բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատմանը և, ամենակա-

րևորը, հայ-թուրքական սահմանի բացմանը: Տպավորությունն այն էր, որ տեղի է ունեցել ոչ թե էթնիկ հիմքով մարդասպանություն, այլ առնվազն երկու երկրների առաջնորդների բարձր մակարդակի հանդիպում:

Այս գաղափարական դիրքորոշման հետևորդների ելույթները հիմնականում արտած-վում էին այդ օրերին շրջանառվող «Մենք բոլորս Հրանտ Դինք ենք, մենք բոլորս հայ ենք» կարգախոսից, որը ծնունդ առավ Ստամբուլի փողոցներում, այնուհետև սահուն կերպով տե-ղափոխվեց Հայաստան:

Մի քանի օր շարունակ հայ հասարակությունը, Դինքի թաղման թափորի անընդհատ ցուցադրվող տեսարանի ազդեցության տակ, նորից հույսով լցվեց, թե այսօրվա թուրքերն այլևս այն ցեղասպան թուրքերը չեն, թե նրանք քաղաքակրթվել են, թե մենք պետք է գնանք նրանց ընդառաջ և այլն, և այլն: Երբ հասարակական-քաղաքական զարգացումներն ակտի-վանում են, ակամա մտովի փորձում ենք հիշողության մեջ վերականգնել պատմության այն էջերը, որոնց հետ կարելի է գուգահեռներ անցկացնել և դասեր քաղել (այլապես ինչի՞ համար է պատմությունը):

Հայ հասարակության ընկալումներում ընթացող գործընթացները, թերևս, հիշեցնում էին 1908 թվականը: Համիդյան վարչակարգի տապալումից հետո Կ.Պոլսի փողոցներում հայերը, քրդերը, հույները, թուրքերը զրկախառնվում էին, ողջագուրվում, որ վերջապես տապալել են արյունոտ վարչակարգը, որ իշխանության են եկել «նոր» թուրքեր՝ երիտասարդ, քաղաքակիրթ, եվրոպական համալսարաններում ուսանած, և բոլոր ազգային փոքրամասնություններն այլևս կապրեն հաշտ ու խաղաղ, այսօրվա տերմիններով՝ կստեղծեն քաղաքացիական հասարակու-թյուն: Հետո եկավ 1909-ը՝ 30.000 հայերի կոտորածներն Ադանայում, հետո՝ 1915-ը...

Զավեշտալին այն է, որ այս անգամ մենք պետք է շնորհակալ լինենք հենց թուրք հասա-րակության ազգայնամոլ հատվածին, որ կարողացավ մի փոքր արթնացնել թաղման թափորի տեսարանի ազդեցության ներքո գտնվող հայ հասարակության բթացած զգոնությունը: Սպա-նությունից հետո դեպքերի զարգացումը ցույց տվեց, որ Թուրքիան միայն Ստամբուլի փողոց-ներում ազատ խոսքի իրավունքի պաշտպանները չեն, այլ նաև հակահայկական պատառնե-րով ֆուտբոլային մրցախաղերին հայտնված ազգայնամուլները: Այժմ արդեն հայ հասարակա-կան-քաղաքական միտքն առաջադրեց այն տեսակետը, որ, թերևս, գործ ունենք երկու տարբեր Թուրքիաների հետ՝ ժողովրդավար և ազգայնամոլ:

Տեսականորեն, երբ քննարկում ենք հասարակության ներսում զսպվածության, երկու հասարակությունների միջև խաղաղ համակեցության ներուժը, նախ անհրաժեշտ է ման-րամասն ուսումնասիրել նշված սոցիոլոգներում միմյանց հանդեպ հանդուրժողականության աստիճանը: Այն դեպքում, երբ ընդհանուր առմամբ անհանդուրժողականության աստիճանը բարձր է, ի սկզբանե վտանգված է խաղաղ համակեցության գաղափարը:

Միևնույն ժամանակ, խաղաղ համակեցությունը վտանգավոր է դառնում նաև այն դեպքում, երբ այդ փոխընկալումները համարժեք չեն:

Այսօր արդեն ակնհայտ է, որ Հ.Դինքի սպանությունը թուրք հասարակության ազգայնա-կան հատվածին դարձրել է առավել ագրեսիվ և ազգայնամոլ: Մինչդեռ հայ հասարակությանը այն բաժանել է երկու հակադիր մասերի. գերակշռող հատվածը դարձել է ավելի հանդուրժող, նրանք կոչ են անում շարունակել Դինքի սկսած գործը և հեղեղել են մամուլը այդ ոգով գրված տարբեր հրապարակումներով, իսկ եթերը՝ հեռուստահաղորդումներով: Իսկ հայ հասարակա-կան-քաղաքական մտքի ազգայնական հատվածը փորձում է հնարավորինս օգտվել ստեղծված իրավիճակից Ցեղասպանության ճանաչման հարցի առաջխաղացման ուղղությամբ:

Այսպես, մինչև Դինքի սպանությունը 2006թ. անցկացված սոցիոլոգիական հարցումների համաձայն, Թուրքիան որպես Հայաստանի համար պոտենցիալ վտանգ ներկայացնող երկիր էր համարում հայերի 27.6 %-ը, իսկ Հայաստանը որպես Թուրքիայի համար պոտենցիալ վտանգ ներկայացնող երկիր համարում էր թուրքերի 20.6%-ը:

Եթե հետևենք այս թվերին, ապա կտեսնենք, որ թուրք հարցվողներն առավել հանդուր-ժող են հայերի հանդեպ: Բայց չմոռանանք, որ թե՛ ՀՀ-ն, թե՛ Սփյուռքը (հատկապես Ստամբու-լի հայ համայնքը) իրավամբ վտանգ չեն ներկայացնում ՆԱՏՕ-ի անդամ որևէ երկրի նկատ-

մամբ, թեկուզ դա լինի Թուրքիան: Եվ այս տրամաբանությունն ասում է, որ այդ 20.6 % -ը նույնպես ծանրակշիռ թիվ է:

Կասկած չկա, որ սպանությունից հետո Թուրքիայի հանդեպ Արևմուտքի ճնշումները կլիտրացնեն թուրքական հասարակությունում Հայաստանի և հայերի՝ որպես Թուրքիայի համար սպառնալիք ներկայացնող պետության և ազգի, իմիջը, ինչն իր հերթին հրատապ է դարձնում Թուրքիայում ապրող հայերի անվտանգության խնդիրը:

Անդրադառնանք հայ հասարակական-քաղաքական մտքի երկրորդ ուղղությանը, որի համաձայն՝ պետք է որքան հնարավոր է մեծ աղմուկ հանել այս սպանությունից, որպեսզի աշխարհի հզորները, վերջապես, հասկանան, որ Թուրքիան այն ցեղասպան երկիրն է, որը մինչև այսօր չի ընդունում մարդկության և քաղաքակրթության հանդեպ իր կատարած հանցանքը:

Խոսում ենք այն մասին, որ վերջապես, Արևմուտքը համակվեց մեր խնդիրներով (մասնավորապես, «ԵվրոՆյուզի» հաղորդումից հետո, որը բազմիցս հեռարձակվեց մեր լրատվամիջոցներով) և այլն: Մա նույնքան վտանգավոր մտայնություն է, որքան և առաջինը: Մեծ տերությունները Թուրքիայի հետ իրենց հարցերը լուծելուց հետո հաճախ են մոռացել Հայկական հարցը:

Դառնանք Դինքին և նրա ողբերգական ճակատագրին: Հայտնի է, որ նա իր գործունեությունը դիտարկում էր հանուն Թուրքիայի, այդ երկրի ապագայի ու ժողովրդավարացման և այս ճանապարհի մեջ էր տեսնում հայկական խնդրի լուծումը: **Եվ նա նահատակվեց իր այդ հայացքների (կամ ավելի պարզ ասած՝ մոլորությունների) համար, ինչը ապացույցն է այն բանի, որ նա մոլորված հայ մտավորական էր՝ անօգնական ու մշտապես ներողամիտ, լի քրիստոնեական հույսով ու հավատով:**

Հայերիս անընդհատ հետապնդում է այն մտայնությունը, թե մեր պատմական առաքելությունը քաղաքակրթություն տարածելն է, և այդ առաքելության համար մենք անընդհատ պիտի նահատակվենք, թե մենք թուրքերի (նաև ադրբեջանցիների) ժողովրդավարացման վեհ գաղափարի համար պիտի մշտապես զոհաբերենք մեր կյանքը՝ հուսալով, որ մի օր առաջադեմ ու քաղաքակիրթ մարդկությունը կգնահատի ու կփոխհատուցի մեզ այդ կորուստները:

Հիշենք 20-րդ դ. սկզբի թաթար (ադրբեջանցի) առաջնորդ Սեմեդ բեկ Աղանի խոսքերը. «Հայերը չափազանց առաջադիմելով՝ վազում են արագորեն և երբեք չեն մտածում իրենց հարևան թաթարների մասին: Այդ հանգամանքը պետք է գիտակցեն իրենք՝ հայերը և աշխատեն քարշ տալ իրենց հետ թաթարներին, և կամ **թաթարները պիտի կանգնեցնեն հայերի առաջխաղացումը այնքան ժամանակ, մինչև որ իրենք ևս կը հասնեն հայերին**»: Թե ինչ է նշանակում «կանգնեցնել հայերի առաջխաղացումը», պարզ է բոլորիս:

Ստամբուլի հայ մտավորական Հրանտ Դինքի մահը զգոնության ու սթափության անհազանգ պիտի լինի հայության այն հատվածի համար, որոնք այս օրերին փորձում են համայն հայության համար ազգային հերոսի նոր կերպարներ կերտել:

*Թամարա Վարդանյան
«Նորավանք» հիմնադրամ*

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ «ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ» ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՎԱՐԿԱՆԻՇԸ

ՄԱԿ ծրագրերի շրջանակներում Մարդկային զարգացման զեկույցը (*Human development report*) առաջին անգամ նախաձեռնվել է 1990թ.: Զեկույցում ներառված կարևոր ուղղություններից են Մարդկային զարգացման ինդեքսը, Գենդերական զարգացման ինդեքսը, Աղքատության ինդեքսը և այլն: Մարդկային զարգացման զեկույցն անկախ հրատարակություն է և իրականացվում է ՄԱԿ Զարգացման ծրագրի հովանու ներքո: Մարդկային զարգացման զեկույցը թեև ունի տարեկան հաշվետվության կանոնակարգ, սակայն ամեն տարի չի հրատարակվում: Զեկույցում ներկայացվում են 177 երկրներում կատարված ուսումնասիրությունների ինդեքսային կամ վարկանիշային տվյալները, որոնք կարևոր նշանակություն ունեն ինչպես տվյալ երկրի, տարածաշրջանի, այնպես էլ ողջ աշխարհի մարդկության զարգացման չափորոշիչների տեսանկյունից: Ստորև ներկայացված են ՄԱԿ Զարգացման ծրագրի պատրաստած զեկույցները, որոնք ընդգրկում են 2001-2004 թվականների ամփոփ արդյունքները (Մարդկային զարգացման 2006թ. զեկույցը հրատարակվել է 2004թ. տվյալների ժամանակացույցով): Ուսումնասիրությունում ներառված են մի շարք երկրների մարդկային զարգացման, կյանքի տևողության, կրթության ինդեքսները: Աղյուսակ 1-ում ներկայացված են Հայաստանը և նրան հարակից տարածաշրջանային երկրները, ինչպես նաև Հայաստանի վարկանիշի հստակեցման տեսանկյունից առավել կարևոր պետությունները: Աղյուսակ 2-ում ընդգրկված են համեմատաբար ոչ ժողովրդավարական կամ ավտորիտար վարչակարգեր ունեցող մի քանի երկրներ:

Ինդեքսների նվազագույն սահմանը

Մարդկային զարգացման ինդեքս	2001¹	2002²	2003³
Բարձրագույն ինդեքսի նվազագույն սահմանը	0.908	0.915	0.895
Միջին ինդեքսի նվազագույն սահմանը	0.684	0.695	0.718
Ցածրագույն ինդեքսի նվազագույն սահմանը	0.440	0.438	0.486
Կյանքի տևողության ինդեքս	2001	2002	2003
Բարձրագույն ինդեքսի նվազագույն սահմանը	0.87	0.87	0.88
Միջին ինդեքսի նվազագույն սահմանը	0.70	0.70	0.70
Ցածրագույն ինդեքսի նվազագույն սահմանը	0.41	0.40	0.35
Կրթության ինդեքս	2001	2002	2003
Բարձրագույն ինդեքսի նվազագույն սահմանը	0.95	0.95	0.96
Միջին ինդեքսի նվազագույն սահմանը	0.74	0.75	0.75
Ցածրագույն ինդեքսի նվազագույն սահմանը	0.50	0.50	0.53

2004թ. ներկայացված ինդեքսները մոտավորապես նույնն են, ինչ 2000-2001թթ.:

<http://origin-hdr.undp.org/hdr2006/statistics/>

¹ Կարելի է հաշվել նաև երկրի զբաղեցրած հորիզոնականով, որտեղ 2001թ. դրությամբ 1-55 սանդղակը մարդկային զարգացման բարձրագույն ինդեքսն է, 56-141՝ միջին, իսկ 142-177՝ ցածր:

² 2002թ. դրությամբ ըստ սանդղակների 1-55 սանդղակը՝ մարդկային զարգացման բարձրագույն ինդեքս, 56-141՝ միջին, իսկ 142-177՝ ցածր:

³ 2003թ. դրությամբ ըստ սանդղակների 1-57 սանդղակը՝ մարդկային զարգացման բարձրագույն ինդեքս, 58-145՝ միջին, իսկ 146-177՝ ցածր: